

**AZERBAYCAN ve TÜRKiYE EKONOMİK İLiŞKİLERİNDE ENERJİNİN ROLÜ:
DOĞALGAZ, PETROL ve BORU HATLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Yüksek Lisans Tezi

Mamlakat AGHABAYLI

Eskişehir 2020

**AZERBAYCAN ve TÜRKiYE EKONOMİK İLiŞKİLERİNDE ENERJİNİN
ROLÜ: DOĞALGAZ, PETROL ve BORU HATLARI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

Mamlakat AGHABAYLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

İktisat Bilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Bülent AÇMA

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temmuz 2020

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Mamlakat AGHABAYLI'nin “Azerbaycan ve Türkiye Ekonomik İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Doğalgaz, Petrol ve Boru Hatları Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı tezi **Haziran 2020** tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek “Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği”nin ilgili maddeleri uyarınca, **İktisat** Anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

İmza

Üye (Tez Danışmanı) :

Üye :

Üye

ÖZET

AZERBAJYCAN ve TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİNDE ENERJİNİN ROLÜ:
DOĞALGAZ, PETROL ve BORU HATLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Mamlakat AGHABAYLI

İktisat Ana Bilim Dalı

İktisat Bilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2020

Danışman: Prof. Dr. Bülent AÇMA

Azerbaycan ve Türkiye ekonomik ve siyasi birlikteliğinin her zaman güçlü olduğu ve “iki devlet tek millet” tanımı ile ilişkilerini sürdüren ezeli devletlerdir. Sovyetler Birliğinin çöküşü ile bağımsızlık kazanan Azerbaycan Türkiye ile bağlantılarını daha da güçlendirmiş ve güçlendirmektedir. 2000 yılından sonra küreselleşme eğilimi ivme kazanmış ve bu iki ülkenin ekonomik birlikteliğine yansımaları görmekteyiz. Bir yandan Azerbaycan doğal rezervlerini Türkiye aracılığı ile dünya pazarına çıkarmak isteği bir yandan da Türkiye'nin enerji talebini ödemek bu iki ülkeyi daha sıkı bağlarla birleştirmiştir.

Bu çalışmanın amacı ikili ekonomik ilişkilerde enerjinin ne kadar etkili olduğunu ortaya çıkarmaktır. İki devletin ekonomileri ele alınmış, ekonomik ve ticari ilişkiler incelenmiş, enerjinin özellikle boru hatlarının, doğalgazın ve petrolün ülkelerin ekonomik ilişkilerine etkisi tartışılmıştır.

Çalışmada nicel araştırma metodu kullanılarak inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Uygulama bölümünde enerji birlikteliğini kapsayan 2019 yılına kadar ithalat, ihracat, ticaret hacmi ve dengesi, yatırımlar, gelirler analiz edilip yorumlanmıştır. Çalışmanın sonucunda boru hatlarının ve doğalgazın ekonomik ilişkilere olumlu etki ettiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Azerbaycan ve Türkiye, Doğalgaz, Petrol, Boru hatları

ABSTRACT

THE ROLE OF ENERGY IN ECONOMIC RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN and TURKEY: AN ASSESSMENT ON NATURAL GAS, OIL and PIPELINES

Mamlakat AGHABAYLI

Department of Economy

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, June 2020

Supervisor: Prof. Dr. Bülent ACMA

Azerbaijan and Turkey economic and political unity, which it is always strong and "one nation, two states" definitions are continuing their relationship with the eternal states. Won independence with the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan has strengthened further and strengthen their links with Turkey. After 2000, the globalization trend has gained momentum and we see that these two countries are reflected in the economic unity. On the one hand the natural reserves of Azerbaijan through Turkey to remove the world market with the request to pay the one hand, Turkey's energy demand has combined these two countries with closer ties.

The purpose of this study is to reveal how effective energy is in bilateral economic relations. The economies of the two states are discussed, economic and commercial relations are examined, the effects of energy, especially pipelines, natural gas and oil on the economic relations of countries are discussed.

In the study, investigation and evaluation was done by using quantitative research method. Imports, exports, trade volume and balance, investments and revenues were analyzed and interpreted until 2019, which encompasses energy unity in the application section. As a result of the study, it was revealed that pipelines and natural gas had a positive effect on economic relations.

Keywords: Azerbaijan and Turkey, Natural Gas, Oil, Pipelines

TEŞEKKÜR SAYFASI

Tez alıőmam boyunca yardım ve desteğini hibir zaman esirgemeyen kıymetli danıőmanım Sayın Prof. Dr. Bülent AÇMA 'ya sonsuz saygı ve teőekkürlerimi sunarım.

Türkiye Cumhuriyeti devletine ve Anadolu niversitesi de tanıdıkları eğitim fırsatı ve imknları için çok teşekkür ederim. Biz ğrencilere “evimizde olduğumuzu” hissettirdiler ve gerek ders döneminde gerekse tez hazırlama döneminde çok önemli destekler sağladılar.

Çalıőmam boyunca maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan aileme ve arkadaőım Matlab Mehraliyev'e sonsuz Őükranlarımı sunarım.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan "bilimsel intihal tespit programı"yla tarandığını ve hiçbir şekilde "intihal içermediğini" beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Mamlakat AGHABAYLI

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK.....	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR SAYFASI	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	vi
TABLolar DİZİNİ.....	x
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
GRAFİK DİZİNİ	xii
SİMGELER VE KISATLMALAR DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ	1
1. AZERBAYCAN EKONOMİSİ.....	3
1.1. Azerbaycan Hakkında Genel Bilgiler.....	3
1.2. Azerbaycan'ın Ekonomisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme	3
1.2.1. Azerbaycan Ekonomisinin Gelişim Süreci.....	4
1.2.2. Azerbaycan'ın Genel Makroekonomik Verilerinin Değerlendirilmesi	5
1.3.1. Bağımsızlıktan Sonra Ülkede Petrol Üretimi.....	6
1.3. Azerbaycan Ekonomisinde Petrol Sektörü.....	7
1.3.2. Ekonomiye Petrol Sektörünün Etkisi	8
1.4. Azerbaycan Ekonomisinde Doğalgaz Sektörü.....	10
1.4.1. Ülkede Doğalgaz Üretimi	11
1.4.2. Ülke Ekonomisine Doğalgazın Etkileri.....	12
2. TÜRKİYE EKONOMİSİ.....	14
2.1. Türkiye Hakkında Genel Bilgiler	14
2.1.1. Tarihsel Gelişim.....	14
2.2. Türkiye Ekonomisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme	15

2.2.1. Ekonominin Yapısı	15
2.2.2. Makro Ekonomik Verilerin Değerlendirilmesi.....	16
2.2.3. Ekonomik Büyüme	18
2.2.4. Ekonomide GSYH ve Enflasyon	19
2.3. Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret.....	21
2.3.1. Türkiye'nin Küresel Ticarete Yeri	21
3. TÜRKİYE VE AZERBAJCAN ARASINDA EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER.....	23
3.1. İki Ülke Arasında Ekonomik İlişkilerin Süreci.....	23
3.1.1. Ülkelerin İlişkilerinin Gelişmesindeki Faktörler.....	24
3.1.2. İki Taraflı Karşılıklı Anlaşmalar	25
3.1.3. 2000 Yılından Sonraki İlişkiler	26
3.2. Ekonomik İlişkilerde Yatırımlar	27
3.2.1. Azerbaycan'ın Türkiye'ye Yatırımları.....	28
3.2.2. Türkiye'nin Azerbaycan'a Yatırımları	29
3.3. Türkiye ve Azerbaycan Arasında Ticaretin Durumu.....	30
3.3.1. İki Ülkenin Toplam İthalat ve İhracat Değerleri	31
3.3.3. 1992-1995 Yılları Arasında Ticaret	33
3.3.4. 1996-2000 Yıllar Arasında İki Taraflı Ticaret.....	33
3.3.5. 2000 Yılından Sonra İki Ülke Arasındaki Ticaret.....	34
3.3.6. Azerbaycan'ın Türkiye'den İthalatın Ürün Grupları	36
3.3.7. Azerbaycan'ın Türkiye'ye İhracat Yaptığı Ürünler	37
4. İKİ ÜLKE ARASINDA EKONOMİK İLİŞKİLERİN ENERJİ BAZINDA İNCELENMESİ.....	39
4.1. Türkiye'nin Enerji Sektörü.....	39
4.1.1. Enerji Sektörünün Genel Durumu	40
4.1.2. Türkiye Enerji Kaynakları Potansiyeli	41
4.1.3. Yenilenebilir Enerji Görünümü	41

4.1.4. Elektrik Enerjisi Görünümü	43
4.1.5. Nükleer Enerji	44
4.2. Türkiye'nin Petrol ve Doğal Gaz Açısından Dışa Bağımlılığı.....	46
4.2.1. Türkiye'de Petrol.....	46
4.2.2. Türkiye'de Doğal Gaz	49
4.3. Ekonomik İlişkilerde Enerjinin Değerlendirilmesi.....	53
4.3.1. Enerji İlişkilerinin Tarihsel Süreci	54
4.3.2. Enerji İlişkilerini Kapsayan Yatırımlar	54
4.3.3. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı	55
4.3.4. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı	58
4.3.5. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı.....	59
4.3.6. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu.....	62
4.3.7. Enerji İlişkilerinde Doğalgazın Boyutu	64
4.3.7.1. Tarihsel Süreç	64
4.3.7.2. Azerbaycan'ın Türkiye'ye Doğalgaz İhracatı.....	65
4.3.7.3. Doğalgaz İhracatının Ekonomik Önemi.....	68
4.3.7.4. Doğalgaz Gelirlerinin Karşılıklı İlişkilerde Önemi	70
4.3.8. Enerji İlişkilerinde Petrolün Boyutu	71
4.3.8.1. Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatı.....	71
SONUÇ	73
KAYNAKÇA.....	76
ÖZGEÇMİŞ	

TABLolar DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1.1. Azerbaycan'ın 1995-2018 Yılları arasında Makroekonomik Göstergeleri.....	5
Tablo 1.2. Yıllar İçerisinde Azerbaycan'da Petrol Üretimi.....	7
Tablo 1.3. Azerbaycan'da petrol gelirlerinin GSYH'de payı.....	9
Tablo 1.4. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Doğalgaz üretimi.....	12
Tablo 2.1. Türkiye'nin genel makro ekonomik görünümü.....	16
Tablo 3.1. Azerbaycan'ın son yıllarda Türkiye'ye yapılan yatırımları.....	28
Tablo 3.2 Türkiye'nin Azerbaycan'a Yatırımlarının miktarı	29
Tablo 3.3 Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin Toplam İthalat ve İhracat Değerleri.....	31
Tablo 3.4 1992-1995 yılları arasında Türkiye ile dış ticaret.....	33
Tablo 3.5 1996-2000 yıllar arasında Türkiye ile dış ticaret.....	34
Tablo 3.6 Azerbaycan ve Türkiye arasında 2000 yılından sonraki toplam ticaret miktarı ve dengesi.....	35
Tablo 4.1 Türkiye'nin toplam enerji kaynakları potansiyeli.....	41
Tablo 4.2 Türkiye'nin toplam petrol rezervleri.....	47
Tablo 4.3 Türkiye'nin yıllara göre petrol üretimi.....	48
Tablo 4.4 Türkiye'nin toplam üretilebilir ve toplam doğal gaz rezervleri.....	50
Tablo 4.5 2008-2018 yılları doğal gaz üretim miktarları.....	50
Tablo 4.6 2008-2018 yıllarında gerçekleşen ihracat miktarları.....	51
Tablo 4.7 Türkiye'nin son 4 yılda doğal gaz sektöründeki durumu.....	52
Tablo 4.8 BTC Projesi Katılımcıları ve Payları.....	57
Tablo 4.9 TANAP projesinin şirketlerin ortaklık payları.....	61
Tablo 4.10 Türkiye'nin son 10 yılda doğalgaz ithalatı	65
Tablo 4.11 Azerbaycan'ın Türkiye'ye yıllara göre doğalgaz ihracatı	66
Tablo 4.12 Azerbaycan'ın Türkiye'ye sattığı doğalgaz gelirleri.....	68
Tablo 4.13 Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatı miktarı.....	72

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 2.1. Gayri Safi Yurt Hasıla'nın değişimi.....	20
Şekil 2.2. Türkiye'nin küresel mal ticaretindeki payı.....	22
Şekil 4.1 Türkiye'nin rüzgâr enerjisi haritası.....	42
Şekil 4.2 Türkiye'nin güneş enerjisi haritası.....	43
Şekil 4.3 Türkiye yıllara göre elektrik tüketimi.....	44
Şekil 4.4 Türkiye'nin nükleer enerji haritası.....	45
Şekil 4.5 1934-2019 Sonu İtibarıyla Türkiye'de Açılan Petrol ve Doğal Gaz Kuyu Sayıları.....	47
Şekil 4.6 Türkiye'nin petrol ve petrol ürünlerinin ülke bazında yüzdesi.....	49
Şekil 4.7 Toplam doğal gaz arzının karşılandığı kaynakların payları.....	52
Şekil 4.8 Doğal gaz ithalatının ülke bazında payı.....	53
Şekil 4.9 Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı.....	56
Şekil 4.10 BTE doğal gaz boru hattı.....	59
Şekil 4.11 TANAP ve onun devamı TAP projesi.....	60
Şekil 4.12 Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu.....	63

GRAFİK DİZİNİ

Sayfa

Grafik 1.1 Petrol Gelirlerinin Değişimi.....	10
Grafik 2.1. Ekonominin son yıllarda büyüme oranları.....	19
Grafik 2.2. Tüketici Fiyat Endeksi Değişimi.....	21
Grafik 3.1 Azerbaycan'ın Türkiye'den İthalat Yapılan Ürünlerin Değişimi.....	37
Grafik 3.2 Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihraç yaptığı ürünlerin değişimi.....	38
Grafik 4.1 Yıllar içerisinde Türkiye'de doğal gaz üretimi.....	51
Grafik 4.2 2007-2018 yılları arasında doğalgaz ihracatının değişimi.....	67
Grafik 4.3 Doğalgaz gelirlerinin yıllar içerisinde değişimi.....	69
Grafik 4.4 Ticaret hacminde doğalgazın oranı.....	71

SİMGELER VE KISATLMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BOTAŞ	: Boru Hatlarıyla Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum Boru Hattı
BTK	: Bakü-Tiflis-Kars Demir yolu
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GW	: Giga Watt
KWH	: Kilo Watt Saat
LNG	: Sıvılaştırılmış Doğal Gaz (Liquified Natural Gas)
Sm ³	: Standart Metreküp
SOCAR	: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company of Azerbaijan)
TANAP	: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TWH	: Tera Watt Saat
WB	: Dünya Bankası (World Bank)

GİRİŞ

Küreselleşen dünyada ülkelerin gelişmeleri ve dünyada birer güç olmaları için siyasi ve ekonomik işbirlikleri gereklidir. Benzer coğrafyaya, kültüre, komşuluk pozisyonuna sahip ülkeler ekonomik birliktelilere daha hızlı ve kolay uyum sağlamaktadırlar. Aynı kültür, din, dil ve coğrafyayı paylaşan iki ülke, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkiler Sovyetler zamanında donmuş olsa da 1991 senesinde bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan sonrasında önemli adımlar atılarak ve gelişmeler göstererek devam etmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti ülkenin gelişmesi için başka ülkelerle ve şirketlerle ekonomik ilişkiler yapmaktadır. Karabağ savaşı sonrası bu eylem geniş bir hal almıştır. Artık 1994 yılında ateşkesten sonra Haydar Aliyev'in döneminde ülkeye yabancı yatırımlar çekmeye başladı. Bu devletlerden biri de Türkiye oldu. Bu yıllardan başlayarak ikili ilişkilere yeni bir kademeye ayak bastı. Azerbaycan'ın enerji rezervlerini çıkarmak ve dünya pazarına sunmak istemesi, burada Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapı olması ve enerji bakımından dışa bağımlı olması, bu iki ülkeyi birlikte hareket etmesine olanak sağladı.

Bu çalışmanın amacı Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ilişkilerini araştırmak, güncel verilere değinmek ve ekonomik ilişkilerde enerjinin ne kadar rolünün olduğunu ortaya koymaktır.

Çalışmada nicel araştırma metodu kullanılarak inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Uygulama bölümünde enerji birlikteliğini kapsayan 2019 yılına kadar ithalat, ihracat, ticaret hacmi ve dengesi, yatırımlar, gelirler analiz edilip yorumlanmıştır. Tez, "Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ilişkilerinde enerji olumlu etki etmektedir" hipotezini savunmaktadır.

Çalışma Azerbaycan'ın bağımsızlıktan bu tarafa Türkiye ile karşılıklı ilişkilerini ele almıştır. Yeni devlet olması ve doğal kaynaklarla zenginlik Azerbaycan'ı bölgenin önemli ülkesi haline getirmişti. Tarihsel olarak Türkiye ile ilişkiler her zaman mevcut olmuştur. Son yıllarda yaşanan gelişmeler bu yakınlığı daha da etkilemiştir. Özellikle enerji ilişkileri önemli bir konuma gelmiştir. Türkiye'ye doğalgaz ihracatının başlaması, birlikte gerçekleştirilen projeler, enerji sektörünü kapsayan yatırımların artması bu ilişkilerin ne kadar önemli bir konuma geldiğini göstermektedir.

Çalışma dört bölümü kapsamaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Azerbaycan ekonomisi hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci kısımda genel bilgiler, tarihsel gelişim, savaş sonrası kalkınma, kriz döneminden geçiş gibi bilgiler verilmiştir. İkinci kısım ekonominin

gelişim süreci, makroekonomik verilerin değerlendirilmesini kapsamaktadır. Ülkede petrol sektörü analiz edilmiş, üretim verileri verilmiş ve ekonomide bunun ne kadar etkili olduğu araştırılmıştır. Doğalgazla ilgili verilere de değinilmiştir ve ekonomiye etkisi araştırılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümüne gelindiğinde ise bu Türkiye ekonomisini ele almıştır. Kısa olarak genel bilgiler verilmiş, tarihsel gelişime yer verilmiştir. İkinci kısımda ekonominin yapısı, güncel makro ekonomik veriler, ekonomik büyüme ve ekonomide GSYH ve enflasyon araştırılmıştır. Sonda dış ticaretle ilgili bilgiler verilmiş ve Türkiye'nin küresel ticaretle yeri gösterilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ekonomik ilişkilerin süreci araştırılmış, ilişkilerin gelişmesindeki faktörler verilmiş, iki taraflı karşılıklı anlaşmalara değinilmiştir. İkinci kısımda ekonomik ilişkilerde yatırımlardan bahsedilmiştir. Türkiye'nin Azerbaycan'a yatırımları ve Azerbaycan'ın Türkiye'ye yatırımları ikinci kısımda tartışılmıştır. Son olarak ticari ilişkiler ele alınmış ve dönemlere ayrılarak ayrı-ayrı incelenmiştir. Ticari ilişkilere yönelik güncel veriler paylaşılmış, ülkelerin birbirinden ne kadar ithal ve ihracat yaptığı gözler önüne serilmiştir. Sonda ülkelerin ticaretle önemli yer alan ürünler ele alınmış ve değişimi grafiklerle gösterilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü tezin en önemli kısmını kapsamaktadır. Bu bölüm uygulama kısmını içermektedir ve önemli değerlendirmeler yapılmıştır. Bölümde ilk kısımda Türkiye'nin enerji sektörünün genel değerlendirilmesi yapılmıştır. Doğalgaz ve petrol açısından dışa bağımlılık araştırılmış ve son petrol ve doğalgaz verileri paylaşılmıştır. Ekonomik ilişkilerde enerji ele alınmış, tarihsel süreç gözden geçirilmiştir. Enerji ilişkilerini kapsayan yatırımlar ve projeler hakkında geniş bilgi verilmiş ve iki ülke açısından önemi vurgulanmıştır. Son kısımda boru hatları projelerinin, doğalgazın ve petrolün ekonomik ilişkilerde rolü araştırılmıştır. Ekonomik ilişkilerde enerji açısından boru hatlarının ve doğalgazın etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışma sonuç kısmıyla tamamlanmıştır. Sonuçta tez için genel değerlendirmeler yapılmış ve enerji ilişkileri ile ilgili verilen veriler tartışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AZERBAJCAN EKONOMİSİ

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve SSCB'nin dağılmasından sonra diğer müttefik cumhuriyetler gibi Azerbaycan da 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etti. Bağımsızlığını ilan ettiği günden Azerbaycan demokratik, sivil, piyasa ekonomisi ilkelerine uygun toplum kuruculuğunu temel hedef olarak benimsemiştir.

1.1. Azerbaycan Hakkında Genel Bilgiler

Azerbaycan Cumhuriyeti, Asya'nın güney bölgesinde, Güney Kafkasya'nın doğusunda, yerleşmektedir ve doğusu tam olarak Hazar Denizi'nin mavi suları ile kaplanmıştır. Kafkasların parlayan ülkesi Azerbaycan'ın yüzölçümü 86,66 bin km²'dir. Ülkem 44°46'- 50°50' doğu boylamaları ile 38°24'- 41°54' kuzey enlemleri içerisinde yer almıştır. Azerbaycan kuzeyden Rusya, güneyden İran, batıdan Ermenistan ve Nahcivan bölgesi ile Türkiye, kuzey-batıdan Gürcistan, Hazar denizi vasıtasıyla Kazakistan, Türkmenistan sınıra sahiptir ve toplam uzunluğu 3360 kilometredir. Devletim üniter, hukuka dayalı, demokratik ve laik yapılı bir cumhuriyettir. Azerbaycan anayasası 1994 yılında kabul edilmiş ve devletin bağımsızlığının kaynağının ilk maddesinde halk olduğu özenle ifade edilmiştir. Azerbaycan'da başkanlık sistemi ile idare edilmektedir ve egemendir. Başkan beş yılda bir halk tarafından devletin başına getirilmektedir. Şu anki devlet başkanı İlham Aliyev'dir. Azerbaycan'ın başkenti ve en büyük şehri, 'rüzgarlar şehri' olarak da bilinen Bakü'dür. Azerbaycan bölgesel ve iktisadi olarak 10 bölgeye ayrılmıştır. Toplam 10 bölgeyi 14'ü büyük şehir olarak, toplamda 77 şehirden ve ona bağlı ilçeler teşkil etmektedir. Bakü'den sonra ülkenin büyük şehirleri sırasıyla Sumgayıt, Gence, Şirvan, Nahcivan, Mingeçevir, Lenkeran ve Şekidir. 1991'de Sovyetlerin dağılması ile Azerbaycan bağımsızlığını elde etmiştir (İTO, 2002, s. 6).

1.2. Azerbaycan'ın Ekonomisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Azerbaycan 1991 yılında Sovyet Sosyalist Birliği'nin çökmesinden sonra bağımsızlığını kazanmıştı. Bağımsızlıktan sonra, devlette çeşitli ekonomik, siyasi, sosyal, asker ve ekonomik problemler baş göstermişti. Çünkü Sovyetler zamanında Azerbaycan tam merkezden yönetilen bir kuruluşa bağlı olarak kalmıştı. Bağımsızlık kazandıktan sonra bu ekonomik döngünün bir anda dağılması ve devlet ekonomisinin piyasa ekonomisine geçtiği süreçte büyük sıkıntılar

ortaya çıkmasıyla zor dönemler başlamıştı. Bu sebeplerden dolayısıyla bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın ekonomik yükselmesi 4 zamansal sürece ayrılmıştır (Aras , 2003, s. 15-20);

- Kriz zamanı (1991-1994)
- Stabilizasyona kavuşma ve devrim dönemi (1995-1997)
- İlerleme dönemi (1998-2004)
- Yükseliş dönemi (2004-...)

Yeni kazanılmış bağımsızlıkla devlette siyasi, ekonomik, idari ve hukuki bir alt yapının kurulamaması, teknolojinin Sovyetlerden kalması ve diğer yönden de Ermenilerin Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi ve bunun sonrasında 1 milyondan fazla Azerbaycanlının kendi topraklarından sınır dışı edilmesi nedeniyle ekonominin üzerindeki devletin etkisini tamamen yitirmiştir. Bu sebepten dolayı Azerbaycan ekonomisinde büyük bir kargaşa, enflasyon, borçlanma ve dağılma ile yüz-yüze kalmıştır. 1994 yılında bir taraftan Ermenistan'la ateşkes imzalanması diğer taraftan ise siyasi yönetimin düzenlenmesinden sonra devletin en büyük amacı ekonominin yeniden istikrara kavuşması olmuştur. Kriz zamanında en başlıca sorunlar aşağıdakiler olmuştur:

- ✓ Piyasa ekonomisine geçiş dönemi
- ✓ Karabağ Savaşı
- ✓ Siyasi istikrarın ve dengenin mevcut olmaması

1.2.1. Azerbaycan Ekonomisinin Gelişim Süreci

Bundan sonra Azerbaycan'ın ilk amacı kendi petrolünü dünya pazarlarına çıkarmaktır. İlk atılan adım olarak 20 Eylül 1994 tarihinde "Asrın Anlaşması" büyük bir törenle Bakü'de imzalanmıştır. Bu büyük anlaşmada temel olarak kurulan Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ile dünyanın en önemli, 7 (ABD, Birleşik Krallık, Norveç, Türkiye, Rusya, Suudi Arabistan) ülkesini temsil eden, 11 büyük petrol şirketi (Amoco, McDermott, BP, Lukoil, Statoil, TPAO, Ramco, Delta, Pennzoil) arasında "Hazar Deniz havzasının Azerbaycan'a ait bölümünde Güneşli, Çırağ, Azeri petrol yataklarının birlikte işlenmesi ve paylaşılması hakkında" idi (Kuliyev, 2010, s. 20-23).

Toplam değeri 7,4 milyar dolar olan anlaşma 1994 yılı 12 Aralık tarihinde Devlet Parlamentosu tarafından onaylanmıştır. İlk hesaplamalar sonrasında bu petrol yataklarında çıkarılabilecek 510 milyon ton petrol olsa da yapılan araştırmalar sonrası toplam 1,08 milyar ton

kaynak olduğu tespit edilmiştir. Asrın Anlaşmasından sonra 19 ülkeni temsil eden 41 petrol şirketi ile yeni anlaşmalar imzalanmıştır (Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Aliyev, 2020).

Devletin ekonomisinde 1995 yılından sonra başlayan büyüme ve gelişme 2000'li yıllarda daha da hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Bu büyüme ve gelişme 1995-2014 yılları arasında dünyada görülmemiş bir şekilde devam etmiştir. 2006 yılında Azerbaycan dünyanın en hızlı büyüyen ülkesi seçilmiştir. 2004-2010 yılları içerisinde ülke %16,9 oran büyüme kaydedilmiştir. Bunun en başlıca nedeni petrol ve doğalgazda gelen gelirler ve ülkeye akan maliye olmuştur (İsmayılov, 2006, s. 155).

1.2.2. Azerbaycan'ın Genel Makroekonomik Verilerinin Değerlendirilmesi

2014 senesinde GSYH 75,2 milyar dolar olması, ülke refahının en üst seviyeye ulaştığı yıl olmuştur. 2015'te dünya pazarlarında petrol fiyatlarında yaşanan büyük düşüş sonucu Azerbaycan'ın ulusal para birimi olan manat iki kez devalüasyona uğramıştı. Tablo 1'de verilen bilgiler sonucu olarak GSYH'de oranla %29'luk sert bir düşüş ile 53 milyar dolar seviyesine kadar gerilemiştir. GSYH'deki bu gerileme 2017 yılına kadar devam etmek zorunda kalmıştır (Bkz. Tablo 1.1).

Tablo 1.1. Azerbaycan'ın 1995-2018 Yılları arasında Makroekonomik Göstergeleri (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2018)

Yıl	GSYH (Milyon \$)	Kişi Başına Düşen GSYİH (\$)	Dış Borç (Milyon manat)	Döviz Kuru Dolar/manat	Bütçe Açığı (Milyon manat)	Dış Ticaret Açığı (Milyon\$)	Para Arzı (Milyon manat)	Enflasyon (%)	Faiz Oranları (%)
1995	3315	282,5	-	0,88	-126,2	-30,5	-	-	-
1996	3052	357,2	-	0,82	-92,3	-329,3	-	-	-
1997	3177	409,2	-	0,80	-94,9	-13,1	-	-	-
1998	3963	441,5	-	0,77	-81,2	-470,4	-	-	-
1999	4446	480,1	-	0,87	-111,6	-106,2	-	-	7,2

Tablo 1.1. (devamı) Azerbaycan'ın 1995-2018 Yılları arasında Makroekonomik Göstergeleri (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2018)

2000	4581	593,2	19,7	0,91	-55,1	573,1	-	1,8	9,2
2001	5275	661,7	22,0	0,95	-18,4	888,1	-	1,8	11,2
2002	5708	747,5	20,0	0,98	22,1	501,9	-	2,7	8,2
2003	6236	872,7	19,6	0,99	14,9	-35,8	-	2,1	7,9
2004	8681	1030,4	17,9	0,98	7,5	99,6	-	6,6	8,4
2005	13246	1594,3	11,4	0,92	9,6	136	-	9,5	6,8
2006	20983	2208,2	8,1	0,87	88,1	1105,5	1429,8	8,2	7,7
2007	33050	3296,6	7,2	0,84	-92,7	344,7	2901,5	16,6	7,4
2008	48852	4603,7	4,9	0,8	-14	40586	4414,7	20,8	6,8
2009	44291	4733,2	5,2	0,8	-221,4	8578,3	4501,6	1,4	10
2010	52903	4753	5,8	0,8	-552,1	19959,5	5782,2	5,7	8,1
2011	65952	5752,9	5,7	0,79	384	24649,7	7647,3	7,8	8,7
2012	79684	5966,1	6,4	0,78	171,9	24507,7	9766,3	1	8,5
2013	74164	6258,3	6,4	0,78	449,7	22129,1	11022	2,4	8,1
2014	75244	5268	8,7	0,78	-393	21032,1	10834,	1,5	8,9
2015	62074	5706,6	23,6	1,55	279,2	7375,6	5405,2	4,1	9,3
2016	37894	6269,6	45,1	1,85	153,9	4618,4	6949,1	12,5	15
2017	40487	7205	51,8	1,70	85772	6693,6	8128,6	13	15
2018	41387	7225	52	1,72	86947	6853,5	8348,7	11,9	16

1.3.1. Bağımsızlıktan Sonra Ülkede Petrol Üretimi

Zengin doğal kaynaklara, başlıca petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olan ülkemiz Azerbaycan 71 yıl Sovyetler Birliği tarafından planlı bir şekilde sisteme göre idare edilmiş ve o zamanki Rusya'nın kendi ihtiyacını karşılamak amacıyla petrol üretimi yapmıştır. Azerbaycan egemenliğini kazandığı 1991 yılından sonra açık piyasa ekonomisine geçiş yapması ve bunun sonucunda yabancı yatırımlar önem kazanmaya başlamıştı. 1994 senesinde kurulan SOCAR (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi) 16 farklı ülkede 28'den fazla yurtdışı şirketle anlaşmaya yapmış ve ülke ekonomisine ciddi değişiklikler getirmiştir (Bağırzade, 2018, s. 44-46).

Yapılan anlaşmalar ve yatırımlardan sonra ülke petrol üretimine başlamıştır. En önemlisi üretimin bağımsızlıktan 4 sene sonra büyük hızla yükselmesi idi. Tablo 1.2’de gösterilen veriler esasında Azerbaycan’da petrol üretimi 1995 yılında 9,1 milyon ton olmuşsa, 2010 yılında bu gösterici yaklaşık 50 milyon tona ulaşmıştır. Üretimin bu kadar yükselmesi ülkenin toplam ihracat gelirlerinin pozitif yönde büyük etki göstermiştir (State Oil Company of Azerbaijan, 2020).

Tablo 1.2. *Yıllar İçerisinde Azerbaycan’da Petrol Üretimi.* (State Oil Company of Azerbaijan, 2020)

Yıllar	Petrol Üretimi (milyon ton)	Yıllar	Petrol Üretimi (milyon ton)	Yıllar	Petrol Üretimi (milyon ton)
1992	11	2001	14,9	2010	50,8
1993	10,2	2002	15,3	2011	45,6
1994	9,6	2003	15,3	2012	43,3
1995	9,3	2004	15,5	2013	43,4
1996	9,3	2005	22,2	2014	42
1997	9	2006	32,3	2015	41,6
1998	11,5	2007	42,6	2016	41
1999	13,9	2008	44,6	2017	38,6
2000	14	2009	50	2018	36,8

1.3.Azerbaycan Ekonomisinde Petrol Sektörü

Azerbaycan’ın karşılaştığı ekonomik zorlukların çözmenin yollarından biri potansiyel kaynak olarak petrol ve doğalgaz hasılatını arttırmak olmuştur. Ülkenin finansal kaynakları sınırlı olduğundan petrol üretimi için yabancı yatırımları ve şirketleri ülkeye getirilmesine gerek vardı. Azerbaycan Cumhuriyeti yabancı şirketlerle petrol sözleşmeleri imzalayarak, kurulu petrol potansiyelini gerçekleştirebilir, insan kaynaklarını ve altyapısını buna bağlı olarak petrolden yararlına bilir. Petrol sanayisinin sosyal-ekonomik rolü onun hasılatı, ulaştırılması ve işlenmesi gerekli alanların geliştirilmesi ile ölçülür. Petrol sanayisi petrol

mühendisliği, petrol arıtma, petrokimya endüstrisi vb. sektörle altyapının oluşmasına ve gelişmesine önemli katkı sağlamıştır (Şekeraliyev, 2016, s. 11-27).

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin petrol sektörünün gelişim özellikleri (Abdullayev, 2007, s. 25-30):

- Ülke petrol sahasına yapılan yabancı yatırımların hızla büyütülmesi;
- 2000 senesinden bu tarafa petrol üretimini arttırmak;
- Azerbaycan petrolünün dünya pazarına çıkarmak ve özel marka adı altında satmak;
- Azerbaycan’da yeni uluslararası petrol ve doğalgaz boru hatlarının inşası;
- Azerbaycan’ın Avrupa’nın enerji güvenliğini sağlamasında önemli rol oynamak;
- Açık deniz petrolünün petrol üretiminde payını belirlemek;
- Ülkenin petrol sanayisinde en son teknolojilerin uygulanması;
- Ülkeye büyük ‘petrol parası’ girişi;
- Devlet Petrol Fonu’nun kurulması;
- Azerbaycan petrol çıkarma endüstrisinde şeffaflık alanında uluslararası inisiyatif birleştirme;
- Petrol ve gaz gelirlerinin verimli kullanımı için stratejinin benimsenmesini sağlamak;
- Yeni gaz sahalarının keşfi vb.

1.3.2. Ekonomiye Petrol Sektörünün Etkisi

Azerbaycan egemenliğinin kazanıldığı yıllarda ekonomide büyük bir dağılma yaşandı. Azerbaycan petrolünü satmaya başladıktan sonra ekonomide dönüm noktası olmuştur. 1990-1995 yılları arasında yani ilk yıllarda sıra ile ülke genelinde ekonomide %12,1, %0,8, %22,8, %23,2, %19,8 ve %11,7 oranlarında sırasıyla küçülme yaşanmıştır. GSYİH’da 1990-1995 senelerinde ülkede %60 oranında azalma olmuştur (Atakişiyev M. , 2004, s. 34-40).

Tablo 1.3’ü incelediğimizde, 1995 senesine kadar petrol üretiminde yaşanan düşüş fark edilmektedir. Toplamda 9 milyon ton petrol yalnızca 1995 yılında hasıl edilmiştir. Yaşanan düşüş sonucunda devlet bütçecisinin gelirleri 1990 senesinin %32,8 oranından 1995 yılında %15,4 oranına inmiştir. Enflasyon %1250’ler düzeyine yükselmiştir (Nuri, 2001, s. 116-147).

Azerbaycan ekonomisinin gelişmesi için aralıksız gelir sağlayacak bir sektöre ihtiyaç durumu söz konusu idi. Ülke için bu sektör petrol ve doğalgaz rezervlerini kullanmak olmuştur. 1994 senesinde imzalanan ‘Asrın Anlaşması’yla Azerbaycan’da petrol alanına yapılan yatırımların sayesinde GSMH’nin artmasına zemin yaratmıştır. 1994 yılından 2004 yılına kadar

Azerbaycan'da petrol sektörüne 12,7 milyar dolar yabancı yatırımcılar tarafından maliye desteği yapılmıştır. Sonuç itibari ile toplam ülke sanayi üretiminde petrolün payı 1990 senesinde %10,2, 1995'te %45,3, 2000'de %71,9, 2001'de %72,1, 2002'de 72,4, 2003'te ise %71,6 oranlarına denk gelmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu, 2018).

Petrol sektörü ülke ekonomisine pozitif etkileri 2015 senesine kadar sürmüş, ama 2015 yılında başlayan petrol fiyatlarındaki inişler Azerbaycan'da devalüasyona getirip çıkarmıştır. Petrolden gelen milyar dolarlar Azerbaycan'a bağımsızlığın ilk senelerinde ülke refahını yükseltse de daha ileriki zamanda bu etki ekonomini petrole bağımlılık haline getirmiştir.

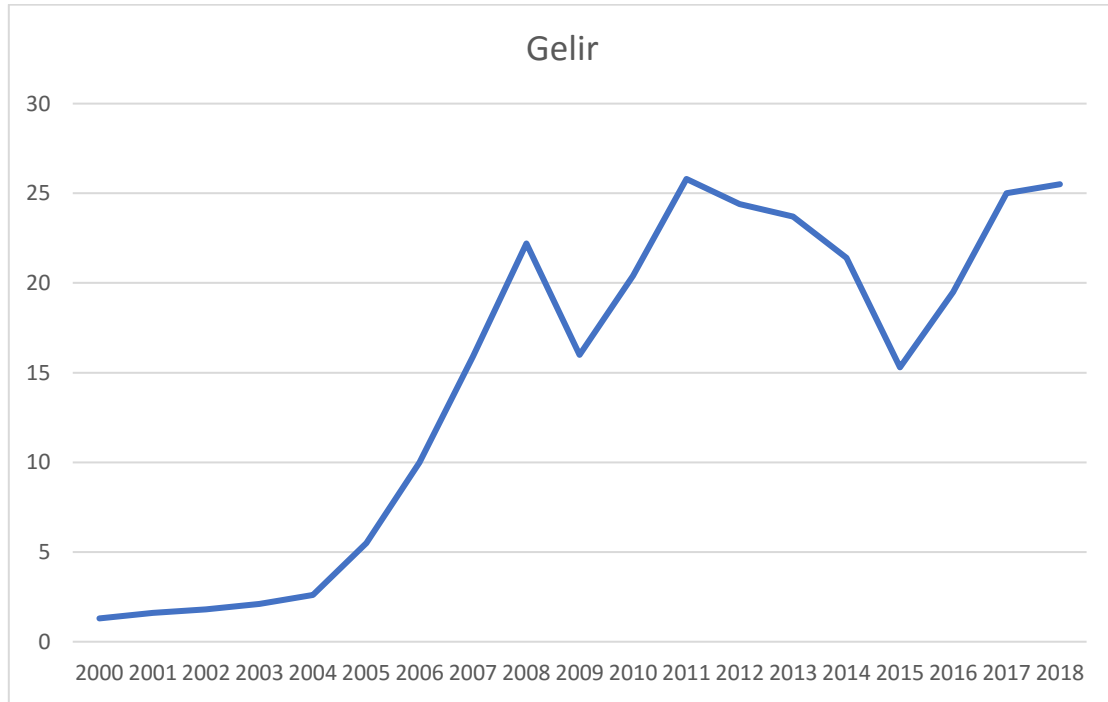
Tablo 1.3. Azerbaycan'da Petrol Gelirlerinin GSYH'de Payı (2000-2018) (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2020).

Yıllar	GSYH milyon (\$)	Petrol Sektörü milyon (\$)
2000	5,2	1,3
2001	5,7	1,6
2002	6,2	1,8
2003	7,2	2,1
2004	8,6	2,6
2005	13,2	5,5
2006	20,9	10
2007	33	15,9
2008	48,8	22,2
2009	44,2	16
2010	52,9	20,4
2011	65,9	25,8
2012	69,6	24,4
2013	74,1	23,7
2014	75,2	21,4

Tablo 1.3. (devamı) Azerbaycan 'da Petrol Gelirlerinin GSYH'de Payı (2000-2018) (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2020).

2015	62,9	15,3
2016	37,8	19,5
2017	40,8	25
2018	41,2	24

Tablodan gözüktüğü gibi ülke petrol genel büyük gelirler kazanmış, 2015 yılında sert düşüş yaşamış ama sonradan kendini yeniden toparlamaya başlamıştır. Ve ülke olarak anlaşılmıştır ki, petrol gelirlerine güvenmek olmaz, petrol piyasası dengeli değildir ve 2050 yılına kadar petrol rezervleri tükenecektir. Buraya Azerbaycan da dahildir (Bkz. Grafik 1.1).

Grafik 1.1 Petrol Gelirlerinin Değişimi (milyar \$) (Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu, 2020)

1.4. Azerbaycan Ekonomisinde Doğalgaz Sektörü

Azerbaycan petrolden sonra en çok doğalgaz kaynaklarına sahiptir ki, bu da ülke ekonomisinin yeni bir stratejini belirlemeye, petrol dışında ülkeye en çok gelir sağlayan ikinci kaynağa çevirmektir. Doğalgaz rezervleri ölçeği diğer yapılarda da büyüktür. Uzmanların hesaplamalarına göre Azerbaycan'da 3 trilyon metreküp gaz rezervi mevcuttur (Hacızade & Paşayev, 2000, s. 62-63).

Azerbaycan doğalgaz endüstrisinin amiral gemisi elbet ki Şah Deniz sahasıdır. Şah Deniz dünya deniz sularında geliştirilen en büyük doğalgaz kondensat mevduatlarından biridir. Kanıtlanmış rezervlerin 1,23 trilyon m³ doğalgaz ve 250 milyon tondan fazla kondensat olduğu tahmin edilmektedir. Doğalgaz Şah Deniz projesinin ilk aşamasının bir parçası olarak üretilmeye başlamıştır. Bundan başka Hazarın Azerbaycan sektöründe Abşeron blokunda büyük doğalgaz yataklarının keşfi ülkenin gaz potansiyelini için büyük önem taşıyor. Abşeron yatağında 345 milyar metreküp doğalgaz ve 45 milyon ton kondensat hacminde karbohidrojen rezervlerinin olduğu ihtimal ediliyor. Kaynaktan büyük mahsul alınması 2022-2025 yıllarına tahmin ediliyor (Hacızade E. , 2012, s. 49-86).

Ülkenin doğalgaz hasılatını arttırmak için 1997 yılın bu sektöre yatırımlar yapılmaya başlandı. Şah Deniz yatağının keşfi, doğalgaz üretimine başlanması ülke talebine ödemekle yanaşık başka ülkelere ihraç etmek potansiyeli yarattı. 2001 yılında, 2007, 2011, 2012 ve en son 17 Aralık 2013 tarihin de Şah Deniz projesinin ikinci aşamasında ülkeye 28 milyar dolar yatırım anlaşmaları imzalanmış durumundaydı. Böylelikle Azerbaycan gazını Türkiye, Gürcistan, Avrupa ülkeleri kullanılabilecek ve kolayca ulaşım sağlanacaktı.

Uzunluğu 3500 kilometre olan ve 7 ülkeden geçen Güney Doğalgaz Koridoru büyük enerji şirketlerini kendi etrafında birleştire bir proje olarak Azerbaycan'a yapılan yatırımlarda dönüş yaratmıştır. Bu proje Güney Kafkas'taki Şah Deniz sahasından üretilen doğalgazı Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı, TANAP ve TAP ile Türkiye ve Güney Avrupa'ya ihracatı planlanmıştır (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi, 2019).

1.4.1. Ülkede Doğalgaz Üretimi

Sovyetler zamanında Birliğin ve ülkenin talebini ödemek için ülkede doğalgaz üretimi oldukça yüksek idi. Ama bağımsızlıktan sonra düşüş yaşanmaya başlandı ve ülke dışardan mavi yakıt almaya mecbur kaldı. Özellikle Rusya ve İran'dan alınan doğalgaz ülke bölgelerine dağıtılması, yaşanan savaş ve kriz ülkenin doğalgaz talebini 17 milyar metreküpe kadar yükseltmişti. Bu kadar gaz en çok tüketimde ve elektrik üretiminde kullanılıyordu. Bu süreç 2007 yılına kadar devam etmiş ve ülke dışardan doğalgaz almıştır. 2007 yılından sonra artık ülke alıcıdan ziyade doğalgaz satan bir ülkeye çevrilmiştir. (Aydoğlu & Bozkırlı, 2016, s. 23-28).

Ülkede her zaman doğalgaz üretimi olmuştur. Özellikle inceleyeceğimiz yıllar 1991 yılından bu tarafa yani 1992-2018 senelerini teşkil etmektedir. Devlet Petrol Şirketinin verilerine baktığımızda 2006 yılına kadar üretim zayıf olarak kalmıştır. Ondan sonra

gereksinim durum gereğiyle üretim yükselmeye başlamış son yıllarda en üst seviyeye ulaşmıştır. Bunun neden son yıllarda gerçekleşen projeler ve tüketimin artmasıdır. Buda ülkeye ilave maliyenin akması demektir.

Tablo 1.4. *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan 'da Doğalgaz üretimi (milyon m³) (1992-2018)* (State Oil Company of Azerbaijan, 2020)

Yıllar	Doğalgaz Üretimi	Yıllar	Doğalgaz Üretimi	Yıllar	Doğalgaz Üretimi
1992	7,7	2001	5,6	2010	25,8
1993	6,8	2002	5,3	2011	25,7
1994	6,3	2003	5,8	2012	26,7
1995	6,4	2004	4,8	2013	30,1
1996	6,1	2005	5,7	2014	29,6
1997	5,3	2006	10	2015	29,3
1998	5,6	2007	15,8	2016	29,6
1999	5,9	2008	23,3	2017	28,5
2000	5,6	2009	23,8	2018	30,4

1.4.2. Ülke Ekonomisine Doğalgazın Etkileri

2005 yılından başlayan doğalgaz üretimin artması ve satışa sunulması GSYH'de önemli yer tutmağa başlamıştır. Ülke olarak yurtdışı bağımlılıktan kurtulmuş gerçek artım temposu yükselmiştir. Araştırma sonucu yalnızca doğalgaz gelirleri hakkında net bilgi yoktur. Ama petrol ve doğalgaz birlikte GSYH'de payı ve toplam makroekonomik gösterecilerine baka biliriz. 2004-2010 yılları arasında petrol-doğalgaz sektörü önceki yıllara göre %103 ve %101 oranları arasında değişkenlik göstermektedir. 2010-2018 yıllarında ise doğalgazın artım temposu daha yüksek olmuş petrol gelirlerinin %50'ne kadar yaklaşmıştır. Azerbaycan 1995-2018 yılları üzere GSHY ile petrol-doğalgaz sektörü ve diğer sektörler arasında korelasyon nispetleri belirlersek (Hacızade E. , 2012, s. 49-86):

Göstereciler:

Petrol-doğalgaz sektöründe artım- %1120

Diğer sektörlerde artım – %280

GSYH artımı – %570

Son 23 yılda doğalgaz-petrol sektöründe başlatılan gözlemler gösteriyor ki ülke ekonomisinde petrol ve doğalgaz baskınlık etmiş durumdadır. Bunda kurtulmak gerekiyor. Bunun için ülkenin elverişli tarım, sanayi ve diğer sektörlerini göz önünde bulundurmak gerekiyor (The State Oil Company of The Azerbaijan Republic, 2019).

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRKİYE EKONOMİSİ

2.1. Türkiye Hakkında Genel Bilgiler

“Türkiye Kuzey yarımkürede yer almaktadır. Yüzölçümü 783.577 km², izdüşümü alanı ise 779.452 km²dir. Toplam yüzölçümü, göller ve adalarla birlikte, 814.578 km² ye izdüşümü alanı ise 783.562 km²ye çıkmaktadır. Türkiye, eski dünya karalarının yani Asya, Avrupa ve Afrika'nın birbirine en çok yaklaştıkları stratejik bir bölgede bulunmaktadır. Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayıran iki önemli deniz boğazı yani Çanakkale ve İstanbul boğazları ülke sınırları içerisinde. Bu nedenle Türkiye'nin coğrafi ve özel konumu ülkenin sosyal, politik ve ekonomik durumu üzerinde etkili olmaktadır. Türkiye doğuda Gürcistan (276 km), Ermenistan (328 km), Nahcivan (Azerbaycan) (18 km) ve İran (560 km), batıda Yunanistan (203 km) ve Bulgaristan (269 km), güneyde Irak (384 km) ve Suriye (911 km) ile komşudur. Ülkenin toplam sınır uzunluğu 10.765 km²dir (Yazıcıoğlu, 2014, s. 35-37)”.

2.1.1. Tarihsel Gelişim

Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlının yıkılmasıyla 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti Mustafa Kemal Atatürk önderliği ile yeniden kuruldu. Tabii ülke savaştan çıktığı için çok zor durumdaydı. Ülkenin en büyük şehirleri İstanbul ve İzmir dışında diğer yerlerde ne üretim ne sanayi ne yatırım ne de eğitim vardı. En ucuz, kolay bulunan ürünler dahil dışardan alınıyordu.

Bağımsızlığın 15 yılında, Atatürk tarafından ekonomi için atılan adımlar sayesinde iktisadi bağımsızlığın ilerlemesi açısından önemli devrimler gerçekleşmişti. Ülkenin bağımsızlıktan sonra en önemli ekonomik olaylardan biri Sümerbank'ın kurulması ve Mevduatı Koruma Kanunu ve Para Verme İşleri Kanunlarının devlet tarafından 1933 kabul edilmesi büyük değişimdi. Merkez Bankası 1930 yılında kurulmuştur (Togan ve Balasubramanyam, 1996, s. 15-22).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin etkisiyle 1950'li yıllardan sonra büyük bir sanayi devrimine girdi. 1960'larda ülke tarımdan sanayileşmeye önem vermeye başladı. Özel sektör bir yükseliş safasına geçti. Özellikle 1965 iktidar olan Adalet Partisi Turgut Özal'ın önderliği ile özel sektörde görülmemiş gelişim yaşandı. 1980 yılından sonra bütün Anadoluda

büyük sanayi ve yatırımı baş göstermiştir. Toplam sermaye bir milyar doları geçmiş durumdaydı (Özsoylu, 2019, s. 45-49).

Türkiye ekonomisi 1989 yılından bu tarafa krizlerle boğuşmaktadır. Bugün çok kabiliyetli insan sermayesine, teknik kadrolara sahiptir. 2023 yılına yaklaşırken Türkiye kendi gücünü kullanarak özellikle potansiyelini, global dünya düzeninin oluşturulmasına katkı sağlamalıdır. Çünkü devletin yeterli kadroları, yeni geleceklere özlem duyan vatandaşları, bilgi birikimi mevcuttur. Gerekli olacaklar doğru seçimler, stratejilere yönelmesidir (Ertuna, 2016, s. 10-17).

2.2. Türkiye Ekonomisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme

2.2.1. Ekonominin Yapısı

Türkiye ekonomisi, rekabet kurallarının hüküm sürdüğü ve özel sektörün ekonomide lider ekonomi olduğu bir ekonomi sistemidir. Türkiye ekonomisi, serbest piyasa ekonomisi olan liberal bir dış ticaret politikası izlemektedir. Bu sistemde mallar ve hizmetler bireyler ve kuruluşlar arasında serbestçe değiştirilebilir. Bu nedenle Türk yatırımcılar dünyanın farklı ülkelerine kolay yatırım yapabilirler.

Türkiye ekonomisi, Uluslararası Para Fondu (İMF) tarafından gelişmekte olan bir ekonomi olarak değerlendirilmektedir. Türkiye, dünyanın sanayileşmiş ülkeleri sırasına ait edilir. Tarım, tekstil, motorlu taşıtlar, gemi ve diğer ulaşım araçları, inşaat malzemeleri, tüketici elektroniği ve beyaz eşya gibi sektörlerde dünyanın önde gelen üreticilerinden biridir. Devlet, sanayi, bankacılık, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinde hala önemli bir rol oynamasına rağmen, son yıllarda özel sektörde hızlı bir gelişme sağlamıştır (Eğilmez, Türkiye Ekonomisi, 2020, s. 63-66).

Son 10 yılda Türkiye ekonomisi ve tam AB üyelik sürecinin etkisi konusunda birçok alanda önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Ekonomide yapılan yapısal reformlarla dış yatırım kolaylaştırılmıştır. Yatırımcılar için cazip fırsatlar yaratıldı. Bu reformlar sayesinde özelleştirme süreci hızlanmıştır. Devlet finansmanı ayarlandı ve ekonomik organizasyonların altyapısı güçlendirildi. Ekonomi, uluslararası pazarlardaki olası dalgalanmalara karşı güçlendirilmiştir. Sermaye piyasaları modern çağın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde konumlandırılmıştır. Çoğu bürokratik olarak, el yazmaları elenmiştir ya da en az tercih edilmiştir (Okumuş, 2010, s. 36-40).

Tüm bu değişiklikler ve devam eden reformlar sayesinde Türk şirketleri; dış yatırım hızla arttı. Türk yatırımcılara erişim kolaylığı nedeniyle, Afrika ve Asya-Pasifik Okyanusları AB, Orta Doğu ve Orta Asya'ya yatırım yapıyor. Irak, Rusya, Çin ve Hindistan pazarları yatırım yapmayı planladıkları ülkeler arasındadır (Kaminski ve Francis, 2016).

2.2.2. Makro Ekonomik Verilerin Değerlendirilmesi

Türkiye zaman içerisinde ekonominin gelişmesi ile 1961 yılında Ekonomik Kalkınma ve İş birliği Örgütü'nün ve G20'nin 1999 yılında kurucu üyelerinden biri olmuştur. Dünya ekonomisinde önemli yer tutmaya başlamıştır. Biz bunu ekonominin temel verilerinde de göre biliriz. Türkiye'nin son yıllarda temel makro ekonomik verilerine baktığımız zaman değişim süreci ve artımı göz önünde bulundura biliriz. Aşağıdaki tabloda daha net göre biliriz.

Tablo 2.1. Türkiye'nin genel makro ekonomik görünümü (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2020) (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020).

	2000	2010	2015	2016	2017	2018
GSYH artışı, 2009 Fiyatlarıyla, %	6,6	8,5	6,1	3,2	7,4	2,6
GSYH, cari fiyatlarla, milyar TL	171	1.160	2.339	2.609	3.107	3.701
GSYH, cari fiyatlarla milyar \$	272	772	862	863	851	784
Nüfus, bin kişi, yıl ortası	64.269	73.142	78.218	79.278	80.313	81.407
Kişi başına GSYH, cari fiyatlarla, \$	4.229	10.560	11.019	10.883	10.602	9.632

Tablo 2.1. (devamı) Türkiye'nin genel makro ekonomik görünümü (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2020)
(Türkiye İstatistik Kurumu, 2020).

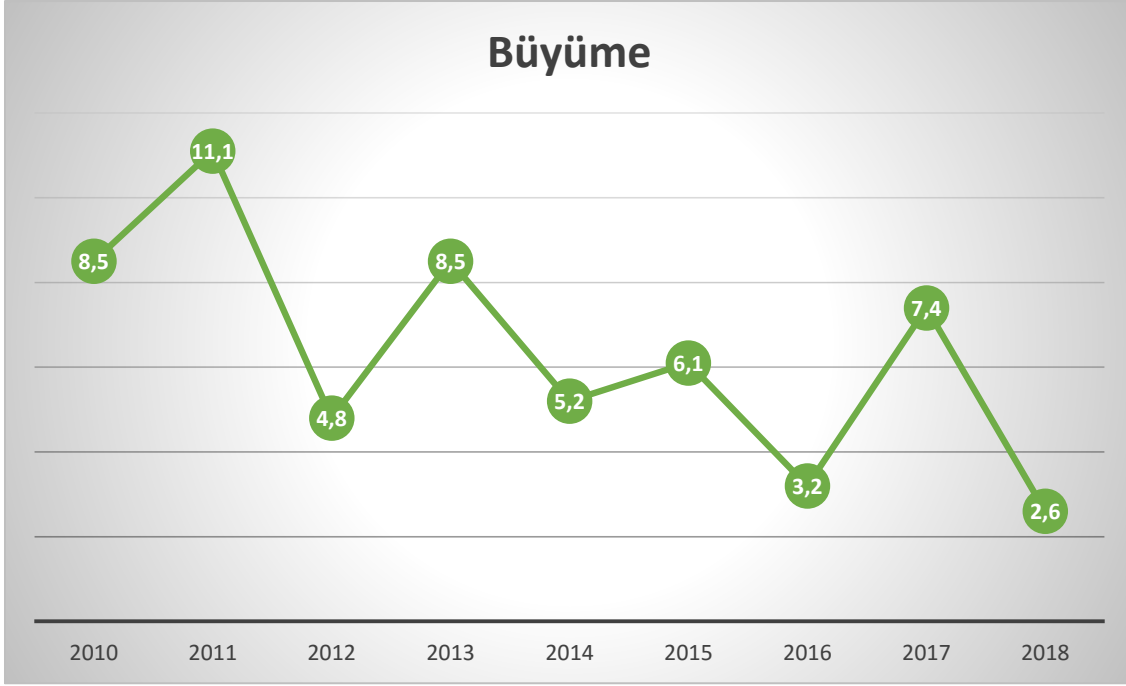
İhracat f.o.b., milyon \$	27.775	113.883	143.839	142.530	156.993	167.945
İhracat, GSYH,%	10,2	14,7	16,7	16,5	18,4	21,4
İthalat c.i.f., milyon \$	54.503	185.544	207.234	198.618	233.800	223.046
İthalat, GSYH,%	20,1	24,0	24,0	23,0	27,5	28,4
İhracatın İthalatı karşılama oranı (%)	51	61,4	69,4	71,8	67,1	75,3
İş gücüne katılma oranı (%)		46,5	51,3	52	52,8	53,2
İşsizlik oranı (%)		11,1	10,3	10,9	10,9	11,0
İstihdam oranı (%)		41,3	46,0	46,3	47,1	47,4
TÜFE (2003 =100) yıllık ortalama, %		8,6	7,7	7,8	11,1	16,3

Dünya Bankası tarafından yayımlanan raporlarda Türkiye'yi GSYH açısından üst-orta gelirli ülke olarak nitelendirmiştir. Yaşanan 2001 ve 2008 krizlerinden sonra finansal krizin etkilerini azaltmak için bazı ekonomik teşvik paketleri sunmuştur. Sonuçta ise dayanıklı tüketim malları imalı ve otomotiv imalı azalsa da toplamda %7,21 oranında yükselmiştir. Bununla beraber yoksulluk oranı 2002-2015 yılları arasında yarıdan fazla azalmış, aşırı yoksulluk ise daha çok oranda inmiştir. Ancak son senelerde ekonomik sarsıntuların yansırı bazı sahalardaki reformlarda bir inme hissedilmektedir ve bu durum bu zamanımıza kadar

kaydedilen gelişmenin belirli bir bölümünün yitirilmesi riskini ortaya çıkarmaktadır. Artan enflasyon ve işsizlik, daralan yatırımlar, şirketler kesiminde ve finansal sektörde artan kırılganlıklar ve düzeltici politika eylemlerinin ve reformların uygulamasındaki dağınıklık göz önüne alındığında, genel makroekonomik görünüm daha durgun ve tahmin edilmezdir. Bölgede süren jeopolitik anlaşmazlıklar sebebiyle önemli dışsal olumsuzluklar da vardır (Dünya Bankası, 2020).

2.2.3. Ekonomik Büyüme

Türkiye ekonomisi açısından en önemli verilerden biri de ekonomik büyümedir. Bildiğimiz gibi büyüme bir senede GSYH 'da veya kişi başına düşen gelirden yaşanan artış olarak tanımlanabilir. Büyüme verilerini incelediğimizde yıllar içerisinde ekonomide büyük değişkenlikler baş göstermiştir. Son 20 yıl içerisinde Türkiye ekonomisi büyüme açısından 2 kere daralmaya maruz kalmıştır. 1997 ve 1998 yıllarında yaşanan Asya ve Rusya krizleri ülkeye etki etmiştir. Bu etki 2001 yılında krize girmeye neden olmuştur. Sonuçta 2001 senesinde büyüme oranı azalmış ve ekonomi %9,6 oranında küçülmüştür. Sonraki yıllarda büyüme oranı yükselmeye devam etmiş ama 2008 yılında %0,7 büyüme kayda alınsa da dünyada yaşanan finansal kriz nedeniyle, 2009 yılında Türkiye ekonomisi %4,8 oranında yeniden küçülme yaşamıştır. Türkiye ekonomisi 2003-2018 döneminde ortalama yıllık %5,5 oranında büyümüştür. Ama 2018 yılının son çeyreğinde %3-lük bir oranda küçülme kayda alınmıştır. Genel yıl toplamında %2,6 oranında büyümüştür (Bkz. Grafik 2.1).

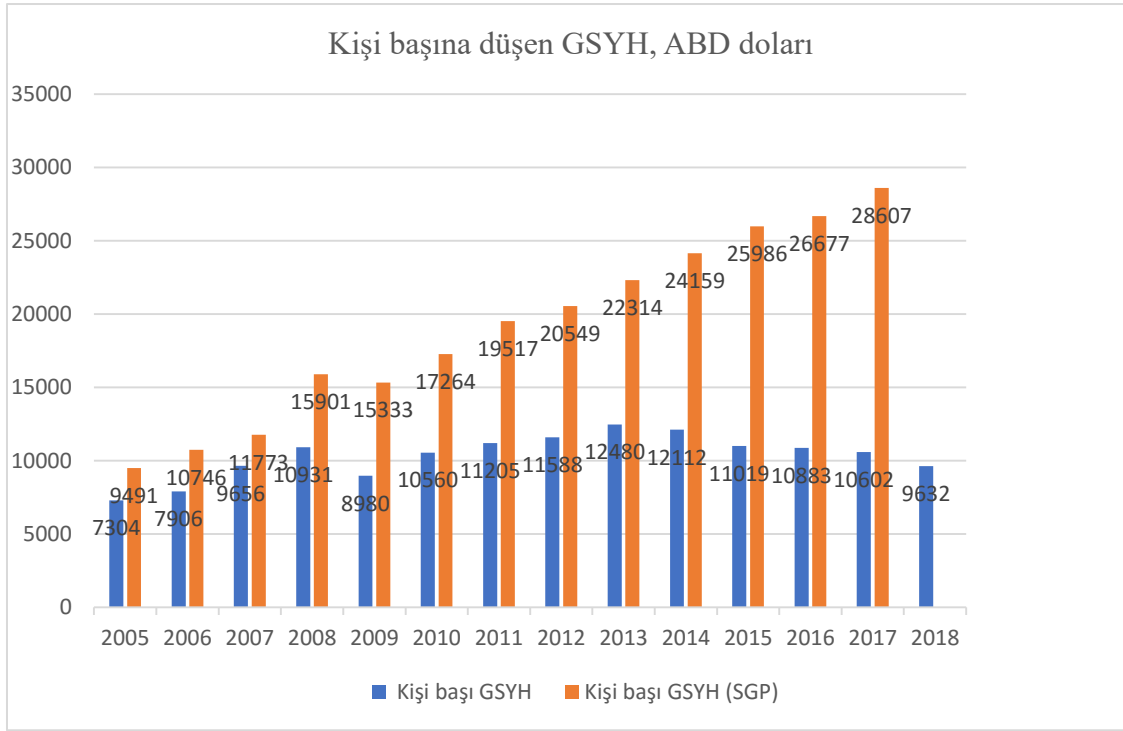

Grafik 2.1. *Ekonominin son yıllarda büyüme oranları (SBB, 2020).*

2.2.4. Ekonomide GSYH ve Enflasyon

Dönem itibarile Türkiye ekonomisi hızla gelişen, büyüyen bir yapıya sahiptir. Türkiye ekonomisi dünyanın en büyük 20 ekonomisinden biridir. 2018 verilerine göre Türkiye Dünya'nın en büyük 18., Avrupa'nın 7. büyük ekonomisidir. Ama son yıllarda yaşanan kriz, savaş ulusal para birimini devalvasyona uğratmış, ekonomide küçülmeler meydana gelmiştir (Yeldan, 2013, s. 45-51).

Şekil 2.1'e baktığımızda ekonominin en büyük verilerinden biri olan kişi başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'ya baktığımızda büyük oranda gelişme olduğunu görüyoruz. Baz aldığımız yıllara göre kişi başına GSYH, 2002 yılından bu tarafa yaklaşık 3 katına çıkarak 2018 yılında 9.632 dolara yükselmiştir. Satınalma Gücü Partisine göre ise 2017'de kişi başına gayri safi yurt içi hasıla, 28.607 dolara ulaşmıştır (Bkz. Şekil 2.1).

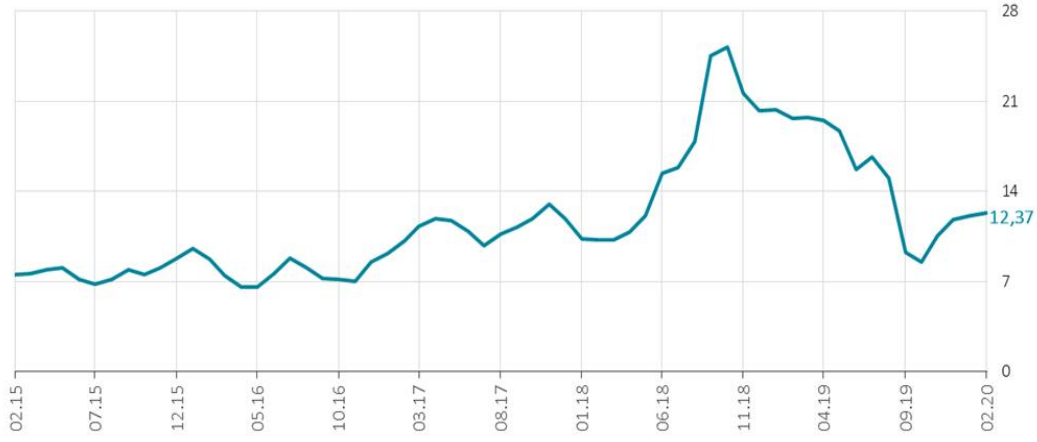

Şekil 2.1. Gayri Safi Yurt Hasıla'nın değişimi (Türkiye İstatistik Kurumu, 2020)

Ekonomi için önemli verilerden olan enflasyonu incelediğimizde büyük gelişmeler mevcuttur. Enflasyon bildiğimiz gibi tüm mal hizmetlerde yaşanan fiyat değişkenliyiştir. 2010-2012 yılları arasında enflasyon değerleri %10-12 değişmektedir. Ondan sonraki yıllarda yüzde altılara kadar gerilemektedir. Son senelerde enflasyon değerleri yine yükseliş içerisinde. Tüketici Fiyat Endeksi baktığımızda yıllık olarak artan seyrde gelişmektedir. Son yıllarda azalma gözüksede 2019-un sonunda ve 2020-nin başlarında artarak %12,37 -e ulaşmıştır (Bkz. Grafik 2.2).

Tüketici Fiyat Endeksi (Yıllık Değişim, %)

Kaynak: TÜİK

Son gözlem: Şubat 2020

Grafik 2.2. Tüketici Fiyat Endeksi Değişimi (%) (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 2020)

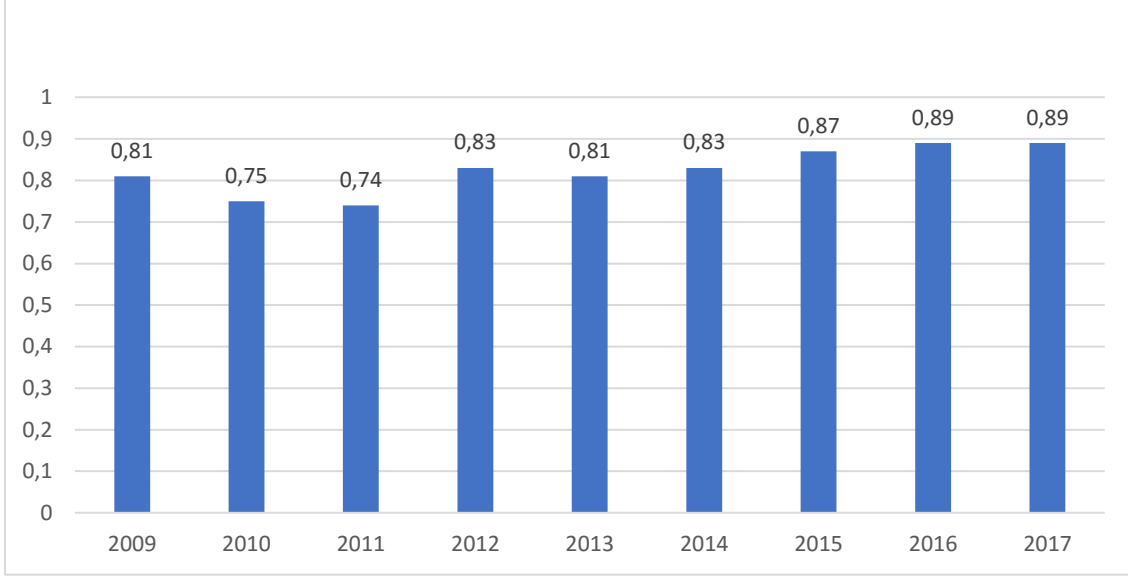
2.3. Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaret

Her ülkenin temel makroekonomik hedeflerinden birisi olan ekonomik büyümeyi sağlamak ve GSYH'ı arttırmak için diğer ülkeler ilişkiler kurmak çok önemlidir. Türkiye'de bu bakımdan bağımsızlıktan bu tarafa 110 dan fazla ülke ile hem ekonomik hem de siyasi ilişkiler kurmuştur. Şuan Türkiye dış ticaretde dünyada önemli bir yere sahiptir. Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin gelişmesi, dış ticaretinin artmasına etki bir sıra faktörler vardır ki, bunlardan da en önemlisi konumla alakalıdır ki, Türkiye de bu bakımdan çok stratejik bir yerleşime: Avrupa ve Asya'nın tam kesişmesinde konumlanmıştır. Bu özetle Türkiye AB ülkeleri, ABD, Rusya, Kafkasya (özellikle Azerbaycan), Çin vb.si. Çok sıkı ekonomik ilişkilere sahiptir. Konumuz olan Azerbaycan'la ilişkileri ise hem sıkı hem de çok eskiye dayanıyor. Bu ilişkileri sonraki bölümlerde daha detaylı inceleyeceğiz (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2020).

2.3.1. Türkiye'nin Küresel Ticarete Yeri

Türkiye'nin önemli ticaret ortakları arasında Almanya, Çin ve Rusya teşkil etmektedir. Avrupa Birliği ile sıkı ilişkiler sağlamak için 1995 yılında gümrük birliğine çıkar sağlamıştır. Ve artan dış ticaret ekonomiyeye kendi etkisini göstermiştir. Ülkenin ihracatı 116 milyar dolara yükselmiş, 2015 yılında bu rakam 154 milyar dolara ulaşmıştır Dünya Ticaret Örgütü verilerine

göre Türkiye küresel ticaret önemli yere sahiptir. 2009 yılında küresel mal ticaretinde %0,81 paya sahip olsa da 2017 senesinde bu yüzde 0,89'a ulaşmış durumdadır (Bkz. Şekil 2.2).

Şekil 2.2. Türkiye'nin küresel mal ticaretindeki payı (%) (World Trade Organization, 2020).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ARASINDA EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER

3.1. İki Ülke Arasında Ekonomik İlişkilerin Süreci

Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra, çoğu ülkeler serbest bir hareket kurmaya başladı. Azerbaycan ile Türkiye arasında ortaya bu yaklaşımların başında ekonomik yaklaşımlar geliyor. Geçmiş Sovyetler zamanında ekonomik ilişkiler merkezden kontrol edildiği zaman bu ilişkiler zayıf olsa da mevcut ilişkiler vardı. Sovyetler birliğinin dağılmasıyla beraber Azerbaycan'ın bağımsızlık kazanması serbest dünya ekonomisine katılmağa zemin yarattı. Azerbaycan'ın ilişki kurduğu ilk ülkelerden biri de kardeş Türkiye oldu (Marangi, 2000, s. 23-30).

Dünya devletleri içerisinde Azerbaycan'ın en yakın müttefiki Türkiye'dir. Azerbaycan ve Türkiye ekonomik ilişkilerin esaslı kökleri vardır.

Azerbaycan'ın Türkiye ile komşuluk durumunda olması ve ekonomik ilişkilerin etkili yürütülmesi, bu ülkeler arasında birçok alanlarda karşılıklı iş birliği için ortam yaratmıştır.

Şöyle ki, Azerbaycan 1991-ci yılında kendi bağımsızlığını kazandıktan sonra 1991-ci yılın kasımın 9'unda onu resmen tanıyan ilk ülke Türkiye oldu. Ekonomik ilişkilerin yaranması için ilk aşamada iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin yaranması şart idi. Böyle de oldu. 1992 senesinin ocağın 14-ün de Azerbaycan-Türkiye diplomatik ilişkileri için temel atıldı (ИСМАИЛОВА, 2017, s. 57-61).

Diplomatik ilişkilerin yaranması iki ülke arasında karşılıklı ilişkilerin gelişmesinde geniş perspektifler açtı. Bundan sonra her iki devlet karşılıklı faydalı iş birliği prensiplerini esas tutarak seri adımlar atmaya başladılar. Ve bu kendini çok bekletmedi.

1992 yılında iki taraflı ekonomik ilişkilerin yaranması ve sonradan gelişmesinde birkaç temel anlaşmalar imzalanması ile çok verimli yıl olmuştur. Sadece 1992 yılının 2 kasımında Azerbaycan ve Türkiye hükümeti arasında: küçük ve orta hacimli sanayi kuruluşlarını geliştirmek, teknik iş birliği hakkında, ticaret, ekonomik iş birliği hakkında, yatırımların teşviki ve korunması hakkında, turizm sektöründe iş birliği hakkında hükümetler arası anlaşma, Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyet'i arasında kredi anlaşması, ulaşım altyapısının oluşturulması hakkında anlaşma, otomobil taşımaları hakkında anlaşma ve diğer belgeler

imzalandı. Bununla da karşılıklı ekonomik ilişkilerin hukuki ve normatif içinde yaratılması alanında önemli adımlar atıldı (Abbasov, 2005, s. 40-50).

1993 yılında Azerbaycan'ın uluslararası camiaya entegrasyonu, bölgesel güvenliğin korunmasında ve genel olarak ülkemizin siyasi ekonomik bakışlarının gerçekleştirilmesinde Türkiye ile her taraflı iş birliğinin genişlemesine özel önem veren Haydar Aliyev yeniden iktidara gelmesiyle iki taraflı ilişkilerde yeni çağ açmış oldu ve bu yönde kursun yükselen çizgiyle gelişmesini sağladı (Aliyev, 2003, s. 35-40).

Haydar Aliyev kendisinin ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye etti ki, bu da artık her şeyden haber veriyordu. 1994 yıl 8 şubattan 11'ne kadar devam eden bu resmi ziyaretin iki taraflı ilişkilerin, özellikle de ekonomik gelişmeye yeni katkı sağladı. 9 Şubat'ta Ankara'daki görüşmelerden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye arasında bilimsel, teknik, sosyal, tıbbi ve ekonomik iş birliği hakkında, iki kat verginin aradan kaldırılması hakkında, yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması hakkında anlaşmalar, gümrük belge ve kiralama alanlarının karşılıklı tanınmasına dair, gümrük alanında ortaklık ve karşılıklı yardım dair protokoller ve diğer önemli belgeler imzalanmıştır. Bu sırada Ankara'da iki taraflı bazı anlaşmalar sağlandı. Bunu daha detaylı iler ki bölümler de bahsedeceğiz (Qasimov, 1998, s. 38-49).

3.1.1 Ülkelerin İlişkilerinin Gelişmesindeki Faktörler

Türkiye ve Azerbaycan'ın sadece 11 km uzunluğunda sınırı olmasına rağmen, eski zamanlardan her iki devlet tarihi köklerle birbirine bağlıdırlar. Bu iki devletin ekonomik ilişkilerinin gelişmesine etki eden bir sıra önemli faktörler vardır:

Birincisi – Bakü-Nahcivan-Türkiye doğrudan ekonomik ilişkilerin gelişmesi için önemli taşıma yolunun var olması; Onu da unutmamalı ki, Azerbaycan'ın Türkiye ile kara sınırı sadece Nahcivan'ladır.

İkincisi – her iki ülkenin ekonomik gelişmesine etki edebilen yeraltı kaynakların zenginliği. İşte bu faktör, özellikle elverişli iklim ortamının mevcudluğu yılın bütün mevsimlerinde üretim sektörlerinin ritmik çalışmasına zemin yaratıyor.

Üçüncüsü – Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye, Azerbaycan-İran-Türkiye devletlerinin önemli taşıma komünikasyonlarının olması. Bu çok önemli faktördür, çünkü yalnızca Nahcivan'la sınırı düşünsek ve Azerbaycan'ın da Nahcivan'la bir-başa sınırının olmaması bu faktörü daha da öne çekiyor. Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkisi en kısa yolla ya İran'la ya da

Gürcistan'la olasıdır ve bu alanda ulaşım sisteminin olması karşılıklı ilişkilere kendi pozitif etkisini göstermektedir.

Dördüncüsü – Türkiye'nin modern koşullarda ticari ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynayan çok çeşitli üretim kuruluşunun olması. Sanayinin birçok alanlarının: metalürji, makine mühendisliği, kimya, hafif ve gıda sanayi alanlarının gelişmiş olması, yurtiçi talebi karşılamakla beraber, dış ticaret de ilişkilerin gelişmesine etki etmiştir. Bu sebepten dolayı, başka ülkelerle olduğu gibi Türkiye'nin Azerbaycan'la ekonomik ilişkileri daha da aktiftir (MYCAEB, 2013, s. 40-45).

Gösterilen bu faktörler şimdiki durumda Azerbaycan Türkiye ekonomik ilişkilerinin gelişmesini sırtlandırıyor. Türkiye'nin hem bir Avrupa hem de bir Asya olması bu ilişkilerin geniş esaslarla kurulmasına diğer bir takandır.

Her şeyden önce, Türkiye bir Asya ülkesidir. Bu ise Türkiye ile ilişkilerde bir sıra genel yönleri belirler:

Birincisi – Azerbaycan Avrupa ülkeleri ile nispete Asya ülkeleri ile daha elverişli strateji pozisyonunda yerleşmesi;

İkincisi – Ülkenin tarihsel Asya ülkelerinin birçoğu ile tarihi köklerle birbiriyle yakın olması, eski medeniyet ve tarım geleneklerinin yakınlığı;

Üçüncüsü – Asya ülkeleri ile karşılıklı ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde ülkenin düzenleyici rolü olması;

Dördüncüsü – Hazar denizi vasıtasıyla Asya ülkeleri, içeren Türkiye arasında en ucuz yollarla yüklerin taşınmasının sağlanması (Beşikçi, 2016, s. 52-230).

3.1.2. İki Tarafli Karşılıklı Anlaşmalar

İki kardeş ve dost devlet arasındaki ikili siyasi, ekonomik, sosyal ve askeri ilişkiler çok iyi devam ediyor. Bu çerçevede, çok sayıda karşılıklı üst düzey ziyaretin yanı sıra, farklı alanlarda çok sayıda karşılıklı imzalanmış anlaşma ve protokol bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda yıllara göre belirtilmiştir.

- “Ticaret ve Ekonomik İş birliği Anlaşması” (2 Ocak 1992);
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasındaki Dostluk, İyi Komşuluk ve İş birliği Antlaşması” (24 Ocak 1992);
- “Karadeniz Ekonomik İş birliği (KEİ) Eğitim, Kültür ve İletişim Anlaşması” (6 Mart 1993);

- “Bilim, Teknik, Sosyal, Kültür ve Ekonomi Alanlarında İş birliği Anlaşması” (9 Şubat 1994);
- “Yatırımların Teşviki ve Karşılıklı Korunması Anlaşması” (4 Nisan 1994);
- “Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması” (9 Nisan 1994);
- “Türkiye-Azerbaycan Sosyal Güvenlik Anlaşması” (17 Temmuz 1998);
- “Ortak Ekonomik Komisyon'un İkinci Protokolü” (31 Ocak 2002);
- “Azerbaycan ve Türkiye Arasında Çevre Güvenliği Alanında İş birliği Anlaşması” (14 Ekim 2004);
- “İş birliği ve Ortaklık Anlaşması” (6 Kasım 2007)
- “T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Aile, Kadın ve Çocuk İşleri Devlet Komitesi Arasında İş birliği Protokolü” (4 Şubat 2008);
- “Ekonomik ve Ticari İş birliği ve Performans Planı Uzun Vadeli Programı” (18 Şubat 2008) (Kara ve Gribincea, 2016, s. 47-58).

Küresel boyutla alakalı olarak, Türkiye ve Azerbaycan çeşitli uluslararası kuruluşlarda üye olmak için bir araya gelerek, karşılıklı ilişkileri, ulusal sorunları veya küresel gelişmeleri bütünüyle tartışıp ele alabilirler. Her iki ülke de Avrupa Konseyi (AK), Birleşmiş Milletler (BM), Interpol, İslam İş birliği Teşkilatı (İİT), Türk Konseyi (TK), Ekonomik İş birliği Teşkilatı (EİT), Karadeniz Ekonomik İş birliği Teşkilatı (KEİT), Uluslararası Para Fonu (UPF), Dünya Bankası (DB), Avrasya Kolluk Kuvvetlerinin Askeri Statüsü Organizasyonu (AKKASO) (üç Türk ülkesinin uluslararası bir organizasyonudur) (Mikail ve Tazegül, 2012).

3.1.3. 2000 Yılından Sonraki İlişkiler

2000 yılına geldik de olayların gelişmesi ile Türkiye tarafından yeni aşamaya kadem koydu. Türkiye'nin yeni Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in 2000 yılı Temmuz 11-12'de ilk dış gezisinde Azerbaycan'a gelmesi ve Bakü'de imzalanmış Karşılıklı Beyan siyasi ekonomik iş birliğinin derinleştirilmesinin her iki ülke uluslararası ekonomik siyasetinde önemli yön olduğunu bir daha gösterdi (Atakişiyev M. , 2005, s. 100-110).

2001 yılı Mart'ında ise Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Türkiye'ye seyahat ediyor ve seyahat zamanı vergiler, maliye, Azerbaycan doğalgazının nakline dair anlaşma ve diğer belgeler kayda edilmiştir. Aynı yıl Bakü'de “Türksh Expo-2001”-5-ci Türkiye ihraç malları sergisi geçirilmiştir. Sergide Türk ihraç malları ve hizmetleri gösterilmiştir. Sergi çerçevesinde “Türkiye-Azerbaycan iktisadi ilişkileri” mevzusunda konferans ve “Azerbaycan

bugün” seminerleri yapılmış, mevcut ilişkiler müzakere edilmiş ve tahliller yapılmıştır. 2002 Nisan ayında Trabzon’da zirve toplantısı gerçekleştirilmiştir.

2004 yılında İlham Aliyev’in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve 13-15 Nisan’da kardeş ülkeye resmi ziyareti ile yeni bir çağ başlamış durumundaydı. Ticaret miktarının artırılmasına dair yeni kararlar alınmış ve sonucu olarak 2005 yılında toplam ticaret dengesi yarım milyar dolar olmuştur. 2005 ve 2007 yılında enerji alanlarında önemli anlaşmalar yapılmış ve 2007 senesinde başbakan R.T. Erdoğan ve Cumhurbaşkanı A. Gül’ün Azerbaycan’a resmi ziyaretleri ise artık Azerbaycan-Türkiye dostluk ve strateji taraftarlık ilişkilerinin sarsılmaz esaslara yaslandığını gösteriyor. İlham Aliyev döneminde özellikle 2005 senesinden sonra ilişkilerde enerji kapsamı büyümüş 2019 yılında en önemli noktasına ulaşmıştır (Oğan, 2005, s. 85-95).

3.2. Ekonomik İlişkilerde Yatırımlar

Ülkemin ekonomisi daha çok doğal kaynak, Türkiye ekonomisine geldik de çok daha fazla dışarıya açık imalat yükümlüdür. Ülke ekonomisi dünya pazarlarındaki hammadde fiyatlarına bağımlıdır. 1992 senesinden bu tarafa imzalanan anlaşmalar içerisinde en önemlilerinden olan ekonomik ve teknik iş birliği, çifte vergilendirmeyi önleme vs. ile şu ana kadar 40’tan fazla belge ekonomi alanında, genelde ise 110’na yakın anlaşma yapılmıştır. Ekonomik ilişkilerin yapısını sağlayan anlaşma 1993 yılında “Ticaret ve Ekonomik İş Birliği”dir. Anlaşmanın önemli maddelerinde ticari ilişkileri geliştirmek, iş birliğini yaygınlaştırmak ve ortaklık kurmak idi.

Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Türkiye’nin büyük iş adamlarının ilgisini çekmeye başlamış, iş adamları ise artık 1994 senesinde ülkede “Türk Sanayici ve İş adamları Uluslararası Cemiyeti”-ni kurmuşlardır. Kurumun amacı Türk iş adamlarını Azerbaycan’a çekmek, yatırım yapmasını sağlamak ve ticari ilişkileri yükseltmek, zorluk çeken iş adamlarına yardım etmektir (Aslanlı, Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri, 2018, s. 15-30).

Farklı zamanlarda iki ülke devlet görevlileri iş adamlarıyla görüşmeler yapmış, 2002 yılında İstanbul’da bir araya gelmiş, 2003 senesinde ise bu görüşmeler Azerbaycan’da devam etmiştir. İş adamlarının yatırım yapmamasının en önemli sebeplerinden biri ise Azerbaycan’ın Orta Asya’ya giden kapı rolü oynamasıdır. Orta Asya pazarlarına çıkmak isteyen Türk şirket ve iş adamları Azerbaycan’ı köprü olarak görmekteydi. Türkiye’den alınan hammadde ve yarı mamulleri Azerbaycan’da imal edip yeniden Orta Asya’ya ihraç etmeyi düşünüyorlar. Bununla beraber ABD, AB ve diğer ülkeler farklı proje ve anlaşmaları Türkiye ve Azerbaycan’la iş birliği içerisinde ilerletmektedirler (Aras, Suleymanov, ve Mammadov, 2016, s. 299-310).

3.2.1. Azerbaycan'ın Türkiye'ye Yatırımları

Azerbaycan kendi ekonomisi gelişmesiyle beraber dış ilişkileri de genişletmiştir. Bu açıdan yatırımların ekonomik ilişkilerde önemli söz konusu olduğu için Azerbaycan'da kardeş ülkeye yatırımlar yapmaya başlamıştır. Azerbaycan'ın gözle görülür yatırımları 2002 yılında başlamıştır. Türkiye'ye yapılan yatırımları hesaba kattık da Azerbaycanlı iş adamları hem hacim hem de şirket sayısında Kafkaslarda ve Orta Asya Türk ülkeleri arasında en çok yatırımı olan insanlardır. Yıllara göre yapılan yatırımlara bakalım.

Tablo 3.1. Azerbaycan'ın son yıllarda Türkiye'ye yapılan yatırımları (milyon dolar) (Eğilmez, Uluslararası Doğrudan Yatırımlar, 2020).

Yıllar	Uluslararası Doğrudan Yatırımlar	Gayrimenkul Yatırımı
2005	10.031	1.841
2006	20.185	2.922
2007	22.047	2.926
2008	18.269	2.937
2009	8.585	1.782
2010	9.095	2.494
2011	16.114	2.013
2012	13.286	2.636
2013	13.563	3.049
2014	13.118	4.321
2015	18.002	4.156
2016	13.343	3.890
2017	10.904	4.643
2018	11.552	5.454

Türkiye'de bugün faaliyet gösteren Azerbaycan şirketleri sayı 1750'ni geçmiştir. Yapılan yeni yatırımların çok büyük kısmı sanayi ve enerji alanlarını kapsamaktadır. 2019 verilerine göre 2018 yılında Fortune Türkiye açıklamasına göre kardeş ülkeye en çok yatırım yapan üçüncü ülke ve yapılan yatırımların artışının en fazla olduğu dördüncü ülke Azerbaycan'dır. Burada SOCAR'ın yatırımlarının yüzdesi büyüktür. Özellikle enerji alanını kapsayan yatırımları 4-cü bölümde ele alacağız (Fortune Türkiye, 2019).

Başka yatırım projesi olan Azerbaycan ve Beyaz Rusya ülkelerinin ortaklığı ile Türkiye’de fabrika inşa edip traktör üretmektir. Beyaz Rusya’nın Minsk Traktör Fabrikası ve Gence Otomobil Fabrikası ortaklaşarak Türkiye’de traktör üretebilecek (qlobalinfo.az haber portal, 2018).

3.2.2. Türkiye’nin Azerbaycan’a Yatırımları

Azerbaycan egemenliğini kazandıktan sonra yabancı sermaye için önemli bir ülke haline gelmişti ve ülke başkanı yatırımlar için bir sıra kararnameler imzalamıştı. 1995 yılında 13 Ocak tarihinde yatırımların korunması ve teşviki için imzalanan kararnamenin maksadı ülke sınırları çerçevesinde sermayelerin hukuki ve ekonomik boyutunu belirlemek olmuştur. Sermayelerin büyük bir kısmını finansal krediler ve doğrudan yatırımlar oluşturmaktadır. Dünya Bankası finans kuruluşları bu kredilerin çoğunu sağlamaktaydı

Son yıllarda Azerbaycan’a yatırılan sermayelerin boyutunda ciddi bir artış söz konusu. Bunun sebebi yatırılan yatırımların ülke açısından güvenli haline gelmesi. 2000’li yılların başında yatırımlarda düşüş yaşanmıştır. Rusya’da yaşanan kriz Azerbaycan’a etki etmiştir, Rusya’nın Azerbaycan’a yatırımları düşmüştür. Diğer sebep Türkiye’nin inşaat şirketleri tarafından yürütülen projelerin sona ermesi idi. 2008-2009 krizi ve 2015 devalüasyonu sebebiyle yabancı yatırımlarda düşüş yaşanmış, şirketlerde mali kriz başlamış ve birçok yabancı sermayeci Azerbaycan’da olan yatırımlarını geri çekti (ГЮЛЬБАЛИЕВ ve АЛИЕВ, 2015, s. 255-260).

Tablo 3.2 Türkiye’nin Azerbaycan’a Yatırımlarının miktarı (milyon dolar) (AzSTAT, 2020)

2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
126	111	60,7	76,6	147,5	89,2	187	401,1	481,4	220,7	307,2	296,4	310,6

2006-2018 yılları arasında Azerbaycan’a toplam en çok sermaye koyan ülke Türkiye olmuştur. Türk yatırımları petrol dışı sektöre koyulan sermayede birinci sırada yer almaktadırlar. Azerbaycan’a gelen çoğu Türk firmaları ticari alanları veya küçük ve orta ölçekli yatırımları seçmektedirler. Bankacılık, sigortacılık, telekomünikasyon, petrol, gıda imalatı, eğitim, tekstil ve giyim sanayi, otomotiv sanayi, ormancılık, inşaat, ulaştırma ve konut inşaat alanlarına Türk yatırımları daha çok yönelmektedir.

Türk inşaat şirketleri 2019 yılına kadar toplamda Azerbaycan'da 12 milyar dolar değerinde 350 projeden fazla inşaat gerçekleştirmiştir. Azerbaycan'ın şehirlerinden olan İmişli'de açılan, toplam değeri 85 milyon dolar olan şeker fabrikası Türkiye'nin yaptığı yatırımlardan biridir (Süleymanov ve Aras, 2019, s. 365).

Azerbaycan'ın enerji sektörüne Türk yatırımcıların karşılıksız rolü vardır. Arama, geliştirme, üretim projelerinin ortaklarından biri Türk şirketleridir. Bundan daha geniş 4-cü bölümde konuşacağız. Toplamda Azerbaycan'da 2700'e yakın Türk şirketi, 26000 kişiye yakın çalışanı ile sosyal-ekonomik gelişimine etki etmektedir.

Bank sektörü Türk yatırımcıların her zaman dikkatini çekmektedir. Yapı Kredi Azerbaycan bankası, Azerbaycan Sanayi bankası, Azer-Türk bankası Türk banka ve katılımcıları ile Azerbaycan'da açılan bankalardır. Ziraat Bank AŞ'nin Bakü'de bir şubesi de hizmet etmektedir (Mammadov, 2013, s. 67-70).

3.3. Türkiye ve Azerbaycan Arasında Ticaretin Durumu

Azerbaycan ve Türkiye arasında sıkı ekonomik iş birliği bütün alanlarda olduğu gibi, ticari ilişkilerde de kendini gösteriyor. Her şeyden önce onu unutmayalım ki, Türkiye ile ekonomik ve ticari ilişkilerimiz 01.11.1993-cü yıl tarihli "Ticaret ve Ekonomik İş birliği Anlaşması" esasında yürütülmektedir. Ve bu anlaşmaya göre tarafların birbirilerini "En çok taviz eden ülke statüsü" tanımlamalarla kararlaştırmışlar. Bundan sonra imzalanan birçok anlaşmalarda iki taraflı ticaret ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi için büyük bir zorunluluk yaratmıştır. Bundan sonraki yıllarda da ticareti genişletmek için birçok kontrat imzalanmıştır. 2010 senesinde "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşması" imzalanmış, anlaşmaya esasen Stratejik İş birliği Konseyi yaratılmış ve maksadı ticareti arttırmak, siyasi, medeniyetler arası, enerji, ekonomik, bilimsel ilişkilerin yönünü ayarlar ve birlikte projelerin yürürlüğe girmesi için farklı işler yapmasıdır (Eyvazov, 2019).

Azerbaycan Türkiye ile artık 26 yıldan da fazla bir süredir ki, ticari ilişkileri mevcuttur. Tabii ki, bu süreçte iki taraflı ilişkilerde kantitatif ve kalite bakımından çeşitli değişiklikler, artma ve azalmalar olmuştur. Burada biz geçen yıllar içerisinde ticari alanlarda iki ülke arasında yaşanan süreci izlemeye ve çeşitli yönlerde tahlil etmeye çalışacağız ve son olarak ticari ilişkilerin değerlendirilmesini yapacağız, ama bunlara geçmeden önce aşağıdakileri yazmayı önemli görüyorum.

3.3.1. İki Ülkenin Toplam İthalat ve İhracat Değerleri

Bildiğimiz gibi, geçen dönem iki ülke arasında ekonomik ilişkiler, özellikle de dinamik hesap edilecek ticari ilişkiler için büyük süreçtir. Bunun için de iki ülkenin toplam ihracat ve ithalat değerlerine bakalım.

Tablo 3.3 Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin Toplam İthalat ve İhracat Değerleri, 2000-2018 (milyar dolar) (TUIK, 2020) (AzSTAT, 2020)

	AZERBAIJAN				TÜRKİYE			
	İhracat	İthalat	Hacim	Denge	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	1, 744	1, 173	2,917	0,573	27, 774	54, 502	82, 277	-26, 727
2001	2, 314	1, 431	3,745	0,883	31, 334	41, 399	72, 733	-10,064
2002	2, 167	1, 665	3,832	0,501	36, 059	51, 553	87, 612	-15, 494
2003	2, 590	2, 626	5,216	-0,35	47, 252	69, 339	116, 592	-22, 086
2004	3, 615	3, 515	7,131	0,99	63, 167	97, 539	160, 706	-34, 372
2005	4, 347	4, 211	8,558	0,136	73, 476	116, 774	190, 250	-43, 297
2006	6, 372	5, 266	11,638	1,105	85, 534	139, 576	225, 110	-54, 041
2007	6, 058	5, 713	11,771	344,7	107, 271	170, 062	277, 334	-62, 790
2008	47, 756	7, 169	54,926	40,586	132, 027	201, 963	333,990	-69, 936
2009	14, 701	6, 123	20,824	8,578	102, 142	140, 928	243, 071	-38, 785
2010	21, 360	6, 600	27,960	14,759	113, 883	185, 544	299, 427	-71, 661
2011	26, 570	9, 755	36,326	16,814	134, 906	240, 841	375, 748	-105, 934
2012	23, 907	9, 652	33,560	14,255	152, 461	236, 545	389, 006	-84, 083
2013	23, 975	10, 712	34,687	13,262	151, 802	251, 661	403, 463	-99, 858
2014	21, 828	9, 187	31,016	12,640	157, 610	242, 177	399, 787	-84, 566
2015	11, 424	9, 221	20,645	2,203	143, 844	207, 235	351, 079	-63, 391
2016	13, 457	8, 489	21,946	3,512	149, 246	202, 189	351, 435	-52, 943
2017	15, 320	8, 783	24,103	6,536	164, 494	238, 715	403, 209	-74, 221
2018	19, 458	11, 465	30,923	7,993	177, 168	231,152	408, 320	-53, 984

Tablo 3.3'e baktığımızda Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonra geçen yıllarda ticaret ilişkilerinde artış meydana gelmiştir. 2008 yılında petrol satışlarının en üst seviyede olduğu

zamanda gelirlerde yükselmiş ticaret hacmine etki etmiştir. Dış ticaret hacmi ihracattaki artış sebebiyle yaklaşık 56 milyar dolar ile 2008 senesinde en üst seviyeye varmıştır. Azerbaycan 2003 senesi hariç yaptığı ticarete devamlı dış ticaret artışı vermiş ve ticaret ülkenin ekonomisine pozitif etki etmiştir.

Azerbaycan Resmi Makamlarının ve İstatistik Kurumu'nun 2018 verilerine göre Azerbaycan Cumhuriyeti ihracatında aşağıdaki ürünler sıralamasıyla gelmektedir.

- Mineral yakacak, petrol ve petrol ürünleri,
- Şeker ve şeker mamulleri ürünleri,
- Hayvan veya bitkisel katı ve sıvı yağlar.

İthal ettiği ürünlere geldiğimizde ise;

- Teknoloji, kazanlar, makine ve mekanik cihazlar, otomotiv ve bunların aksamaları,
- Metallerden hazırlanan eşyalar,
- Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların parçaları ithal edilmektedir.

Tablo 3.3'te gösterilen verilen esasında Türkiye'nin dış ticaret hacmi son on sekiz yılda genel olarak bir yükselişin ortaya konulduğu görülmektedir. 2008 finansal kriz sebebiyle 2009 yılında Türkiye'nin ticaretinde iniş yaşanmıştır. 2009 senesinde dış ticaret hacmi evvelki yıla göre 90 milyar dolar civarında küçülme meydana gelmiştir. Tahlil edilen dönemde en büyük dış ticaret hacmi 2013 senesinde yaşanmış ve söz konusu yükseliş ithalat artışından kaynaklanmıştır. Verileri incelediğimizde bu dönemlerde Türkiye'nin dış ticareti genel olarak açık vermiştir. Bunun sonucunda ülkenin ithalatı ihracatını üstelemiş, ülke dışa bağımlı hale gelmiştir.

Türkiye'nin ihraç ettiği ürünleri gruplara ayırmak gerekirse, Türkiye İstatistik Kurumu 2018 verilerine göre en önemli ihraç ürünleri aşağıdaki şekildedir.

- İlk olarak motorlu kara taşıtları, motorları ve makineler;
- Giyim eşyası ve tekstil ürünleri;
- Demir-çelik hazırlanan ana metal sanayi ürünleri, kıymetli taşlar ve plastik ürünler teşkil etmektedir.

İthal ettiği ürünlere geldiğimiz zaman Türkiye'de genel olarak bu mallara ihtiyaç duyulmuştur.

- İlk sırada ana kimyasal maddeler, yakıtlar ve diğer enerji bağımlı ürünler;

- Motorlu kara taşıtları, motorları ve makineler;
- Demir-çelik ana sanayi ürünleri ithalatı yapılmaktadır (T.C Ticaret Bakanlığı, 2020).

3.3.3. 1992-1995 Yılları Arasında Ticaret

1990 yıllarda Azerbaycan'ın Türkiye ile ticari işlemlerinin hacmi oldukça küçük, %0,003 orana sahiptir, diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra bu rakam hızlıca artmaya başladı. Bu süreçte ticari ilişkilerde Türkiye'nin önemli yere sahip olması fark ediliyor.

1991 yılından itibaren yaranan ve gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilere paralel olarak Türk iş adamlarının bu ülkeye olan büyük ilgisi ve Türk şirketlerinin Azerbaycan pazarında şube ve temsilcilik açması amacıyla Türkiye'den ithal etmeleri talebi ile devamlı yükselme devri süren iki ülke arasındaki ticaret Türkiye lehine olmuştur.

1992'de petrol ve petrol ürünleri (%60,4), 1993'te hafif sanayi hammaddesi, esas da pamuk ipliği (%50,4), 1994 yılında pamuk lifi (60.2%) ve 1995 yılında Türkiye Cumhuriyeti'ne yeni pamuk lifi, pamuklu kumaş vb. ihracata hâkim ürünler idi. Bu bize geldiği dönem de 1992'de tüketim malları (%42,48), 1993'te üretim -teknik ürünler (%55,3), 1994 yılında bitkisel ürünler (buğday, un, çay) ve hayvansal ürünler (kümes hayvanları) ve 1995 yılında çeşitli makineler, mekanizmalar, elektronik ve beyaz eşya (%26,6) Türkiye'den ithal edilen ürünler arasında özel bir payı vardı.

Tablo 3.4 1992-1995 yılları arasında Türkiye ile dış ticaret (milyon dolar) (AzSTAT, 2020)

	1992	1993	1994	1995
İhracat	125,6	60,559	16,463	26,440
İthalat	67,1	63,634	76,027	140,510
Hacim	192,7	124,193	92490	166,950
Denge	+ 58	- 3,075	- 59,564	- 114,07

3.3.4. 1996-2000 Yıllar Arasında İki Taraflı Ticaret

1996-2000 yılların önemli tarafı önceki yıllara nispet de Türkiye'nin iki taraflı rolü gittikçe azalmıştır. Azerbaycan ve Türkiye arasında ticaret ilişkileri 1996, 1997, ve 1998 yılında artan şekilde gittiği zamanda, 1999 ve 2000 yıllarında önemli şekilde azalma var. Bu azalmanın sebepleri vardır. Şöyle ki, 1990'larda başlayan ikili ilişkiler, bir sıra yatırımlar artık zaman itibar ile yılın sonlarında bitmişti. Diğer bir sebep ise 1998 yılında Rusya Federasyonu'nda yaşanan krizle ilgili olmuştur. Bu krizden sonra Rus rublesinin devalüasyona uğramış ve sonuçta

Rusya'dan ülkemize gelen mallar, Azerbaycan pazarında diğer ülke malları ve Türkiye malları ile rekabette mutlak fiyat üstünlüğü sağlamıştır. Böylelikle bu tarihten itibaren Rusya Azerbaycan'ın dış ticaretinde ilk sıraya yükselmiş, Türkiye'den ülkemize gelen mallara talep azalmıştır.

Tablo 3.5 1996-2000 yıllar arasında Türkiye ile dış ticaret. (Milyon dolar) (AzSTAT, 2020)

	1996	1997	1998	1999	2000
İthalat	161,3	319,7	327,2	248,1	108,6
İhracat	21,8	58,3	50,3	44	104,9
Hacim	183,1	378	377,5	292,1	213,5
Denge	- 139,5	+ 261,4	+ 276,9	+ 204,1	- 23,5

3.3.5. 2000 Yılından Sonra İki Ülke Arasındaki Ticaret

2000'li yıllara kadar Azerbaycan bir geçiş dönemi yaşıyordu. Ekonominin yeni olması, savaşı yenilmek ve bir sıra yan etkenler uçuruma götürüyordu. Ama hızlı bir şekilde toparlanmamız ve dünyaya entegrasyon etmemiz, enerji kaynaklarımızı dünya pazarına çıkarmamız, komşu ve eski Sovyet devletleriyle ilişkiler kurmamız ekonomiyi yeniden canlandırdı. Artık 2000 yılından sonra GSYH'de başlayan hızlı artış ekonominin de canlanmasına zemin yarattı. Artık diğer ülkelerle ilişkilerimizde de hem ekonomik hem de siyasi gelişme vardı. Özellikle Türkiye ile ilişkilerimiz de duraksamayan ekonomik hem de siyasi bağlılığımız artmıştır.

Azerbaycan ile Türkiye arasında yapılan ticaret 2001 ve 2002 senelerinde iniş yaşansa da her geçen geçen yükselmiştir. Bahsettiğimiz yıllardaki iniş tablo 3.6'tan da gözüktüğü gibi ithalattaki inişten sebebiyet vermektedir. Her iki devletin de toplam dış ticaret hacmi baktığımız zaman Azerbaycan için bu rakam yeteri kadar yüksek sayılsa da Türkiye'nin diğer ülkelerle yaptığı ticaretin yanında maalesef küçük seviye de kalmaktadır.

Tablo 3.6'a baktığımızda Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı Türkiye'den ithalatının hacmine kıyasla düşük seviyede kalmaktadır. İki devlet arasında yapılan ticarete Azerbaycan Türkiye'ye daha bağımlı gözükmektedir. Bununla da Türkiye'nin daha karlı olması muhtemeldir. Dolayısıyla da yapılan ve yapılmakta olan ticaret Türkiye'nin lehine dönmüş durumdadır.

2018 yılında Türkiye'nin yaklaşık 409 milyar dolar olarak yapılan dış ticaret hacminin yalnızca 2 milyar doları Azerbaycan ile yapılan ticareten oluşan gelirden gelmektedir. Bu genel olarak Türkiye'nin ülkelerle yaptığı ticarete miktarında yüzdelik payı %0,6'dır. Azerbaycan'ın

2018 yılı dış ticaret hacmi ise nerdeyse 31 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılı Azerbaycan'ın Türkiye ile olan ticareti Azerbaycan'ın toplam ticaret hacminin oran olarak %11'ni oluşturmaktadır.

Tablo 3.6 Azerbaycan ve Türkiye arasında 2000 yılından sonraki toplam ticaret miktarı ve dengesi (milyon dolar)
(AzSTAT, 2020) (TUİK, 2020).

	İhracat	İthalat	Hacim	Denge
2000	230.374	95.625	325.980	134.760
2001	225.215	78.085	303.259	147.138
2002	231.436	64.635	296.046	166.805
2003	315.487	122.707	438.055	192.881
2004	403.946	135.437	539.449	268.404
2005	528.078	208.625	736.420	319.750
2006	695.284	296.680	991.877	398.706
2007	1.047.698	185.599	1.233.268	862.168
2008	1.667.478	362.734	2.030.303	1.304.634
2009	1.400.486	140.599	1.541.145	1.259.846
2010	1.550.498	252.924	1.803.103	1.297.953
2011	2.063.935	262.462	2.326.158	1.801.723
2012	2.584.690	339.835	2.924.606	2.244.734
2013	2.960.360	333.547	3.294.218	2.626.613
2014	2.874.677	291.183	3.165.791	2.583.325
2015	1.898.513	232.475	2.130.119	1.666.197
2016	1.387.876	328.544	1.716.530	1.059.532
2017	1.476.542	384.246	1.860.768	1.092.376
2018	1.701.927	408.428	2.110.355	1.293.499

3.3.6. Azerbaycan'ın Türkiye'den İthalatın Ürün Grupları

Geçtiğimiz 18 yılda Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerin güçlenmesiyle beraber toplam ticaret de yükselmiştir. Azerbaycan için Türkiye'den ithalat önemli yer tutmaktadır. Ülkenin sanayi, üretim sektörlerinin zayıf olması dışa bağımlılığı gerektirmektedir. 2000 yılından bu tarafa Türkiye'den yapılan ithalat miktarında büyük artış gözler önüne serilmektedir. Yapılan ticarete ürünleri incelememiz gerekmektedir.

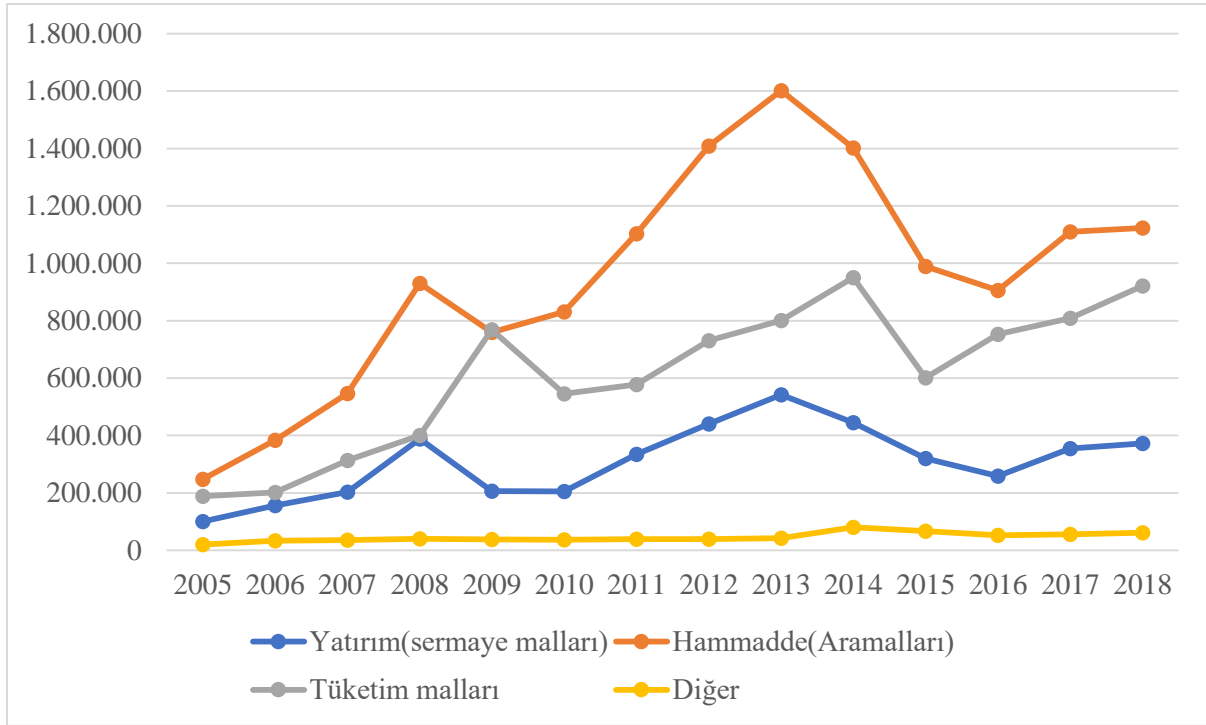
Resmi Makamların verilerine göre Azerbaycan'ın başlıca Türkiye'den aldığı ürünleri aşağıdaki şekilde yazabiliriz. Bu ithal yapılan madde gruplarına göre yazılmıştır.

- İlk sırada yerleşen ithal ürünler makinalar, mekanik parçalar, kazanlar, cihazlar ve aletler yer almaktadır. 2015 yılının ithalat miktarının %10,3, 2016'da %11,2, 2017'de %14,9, 2018'de %13 oranını bu ürünler olmuştur.
- İkinci sırada toplam ithalatta televizyon, görüntü, ses kaydetme-ulaştırma cihazları, aksesuarlar, aksam, parçalar yer almaktadır. 2015 yılının ithalat miktarının %7,9, 2016'da %7,5, 2017'de %9, 2018'de %9,2 oranını bu ürünler olmuştur.

2015 yılında Rusya ve Türkiye arasında olan “Uçak Krizi” Rusya'nın Türkiye'ye ambargo uygulaması ve bunu ithal edilen gıda ürünleri üzerinde etkisi Türkiye'yi çıkılmaz duruma soktu. Ama bu durum uzun sürmedi. 2016 senesinde Türkiye meyve, sebze ve diğer ürünleri Azerbaycan üzerinden ihracatına başladı ve bunun sonucunda ithal verilerine göre 2016 senesinde ithal meyve, sebze oranı yükselmiştir. Özellikle 2015 yılında Azerbaycan'ın toplam aldığı domatesin değeri 160 bin dolar olmuştur ise 2016 senesinde bu 4,8 milyon dolara kadar artmıştır. Krizin çözülmesinden sonra düşüş yaşanmaya başladı. Şöyle ki artık 2017 yılında bunun toplam değeri 2,5 milyon dolara kadar geriledi.

2000 yılında bu tarafa ithal miktarlarında değişkenlik göstermektedir, ama genel olarak artış içerisindedir. Özellikle değer açısından sanayi sektör ürünleri 2018 yılında toplam 250 milyon dolar olarak 1-ci sıradadır. Genel olarak ithal ürünleri gruplara ayırmak gerekirse tüketim malları, sermaye malları, ara malları ve diğer şeklinde yapa biliriz. 2005 senesinde bu ürünleri değişim grafik aşağıda verilmiştir. Grafik verilen verilere esasen 2015 yılına kadar ithalat ürün bazında dolar olarak artım göstermektedir. 2015'te sert düşüş yaşanmıştır. Bunun sebebi Azerbaycan'ın ulusal para birimi manatın 2 kere devalüasyona uğramasıdır. Ama 2019 yılına kadar yine artış mevcuttur.

Sonuç olarak Azerbaycan ithalat yaptığı ülkeler arasında Türkiye 2. sıra da yer almaktadır.

Grafik 3.1 Azerbaycan'ın Türkiye'den İthalat Yapılan Ürünlerin Değişimi (milyon dolar) (AzSTAT, 2020).

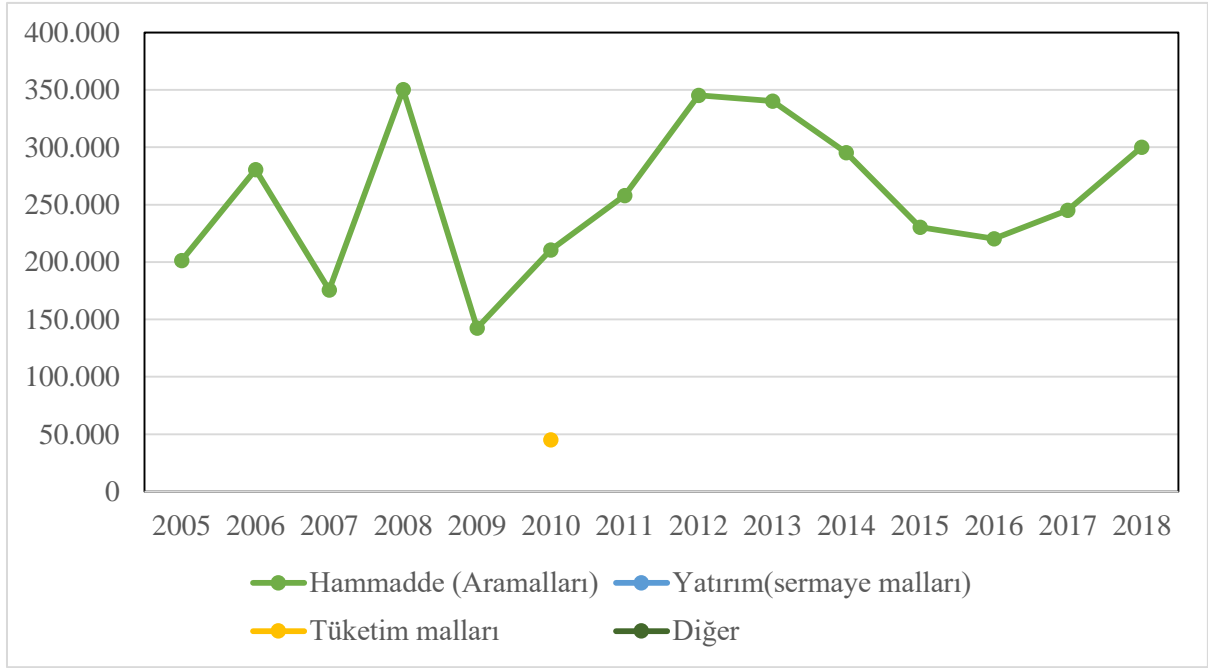
3.3.7. Azerbaycan'ın Türkiye'ye İhracat Yaptığı Ürünler

2000 yılından bu yana Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı yükseliş yaşamıştır. 2006 senesine kadar ihracatta petrol ve petrol ürünleri önemli yer almaktadır. Bu yıllarda gerçekleşen toplam ihracatın neredeyse %88'den fazlasını oluşturmaktadır. Son yıllarda gerçekleşen ihracatta petrol ve petrol ürünlerinin miktarı azalmıştır. Bunun yerine doğalgaz ihracatında ciddi artışlar tespit edilmiştir. Bunu daha detaylı sonraki 4. bölümde inceleme altına alacağız.

Diğer ihraç ürünleri içerisinde sıvı ve kimyasal yağlar, pamuk ve ona eş değer ürünler, pamuk bazlı mamuller önemli yer kaplıyor. Değer itibarinle baktığımızda son yıllarda, özellikle 2017 ve 2018'de bu ürünlerin ihracat hacmi yükselmiş, 2017'de 40 milyon dolar, 2018'de 42 milyon civarında gelir sağlamıştır. Pamuk ve ona bağlı ürünlerin ihracatı 2015'te 9,4 milyon dolar, 2016'da 2,7 milyon dolar yükselerek 12,1 milyon dolar, 2018'de 12,5 milyon dolar değerinde ihraç yapılmıştır.

Maden ve tarım sektörleri ürünleri ihracatta çok az yer oluşturuyor. Şöyle ki, metal cevherleri, alüminyum, mineral yağlar, bitümenli maddeler, mumlar vb.si. 2018 yılının toplam ihracatında 22 milyon dolar olmuştur. Tarımda da aynı durum gözlenmektedir. 2018 yılında toplam ihracat payı 550 bin dolar civarında olmuştur. Buraya özellikle hayvansal menşeli mallar, meyveler, sert kabuklu meyveler, alkollü içkiler ve diğer benzeri ürünler aittir.

Azerbaycan'ın toplam ihracat ürünlerinin gruplar halinde değerlerinin değişimini grafik 3.2'de göre biliriz. Grafikte gösterilen verilere dayanağın küresel kriz döneminde sert düşüşler yaşanmış ve sonradan bu düşüş 2015 yılında Azerbaycan'da olan devalüasyon sonucu yeniden tekrarlanmıştır. Görüldüğü üzere ülkemizin Türkiye'ye ihracatının önemli bir kısmını hammadde ürünleri ve az da olsa tüketim malları içermektedir. Türkiye ithal yaptığı ülkeler sırasında Azerbaycan maalesef 60. yerde kararlaştırmıştır.

Grafik 3.2 Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihraç yaptığı ürünlerin değişimi (milyon dolar) (TUİK, 2020).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. İKİ ÜLKE ARASINDA EKONOMİK İLİŞKİLERİN ENERJİ BAZINDA İNCELENMESİ

Küreselleşen dünyada enerji, gelişmenin özellikle sanayileşmenin son noktasında devlet ekonomileri için son derece önemli bir unsur olmaktadır. İnsanların artışı, yeni teknolojiler, şehirleşme ve globalleşmenin sonucu artan ticaret olanakları, doğal rezervlere ve en başta enerjiye olan ihtiyacın yükselmesine yol açmaktadır.

4.1. Türkiye'nin Enerji Sektörü

Devletler temiz, ucuz, yenilenebilir, yeterli ve güvenilir enerji imal etmeyi her zaman istemişlerdir. Şu an bile, enerjide dışa başka ülkelere bağımlılığın minimuma indirilmesi yollarını aramakta ve kaynakları farklılaştırmağı hedeflemektedirler. Enerjide verimliliğin yükseltilmesi, var olan kaynakların farklılaştırılması ve yenilenebilir enerji rezervlerine yönelmesi şu an çok önem içermektedir (Çomak, Sancaktar ve Yıldırım, 2015, s. 3-5).

Yirmi birinci yüzyılda enerji, sanayi ve ulaştırma ve diğer önemli sektörlerde önemli yere sahiptir. “Özellikle yenilenebilir enerji kaynakları ve kullanımı, enerji ekonomisi ve politikası, enerjinin finansmanı, devletlerin enerji politikaları ve tedarik stratejileri, doğal kaynaklarının geleceği, petrol ve doğal gaz iletim hatları ve güvenliği, uluslararası enerji ulaşım projeleri, nükleer enerji ve nükleer santraller ile teknolojileri konuları her geçen gün önemini arttırmaktadır” (Aksoy, 2016, s. 2-8).

“Enerjinin üretimi ve tüketiminde ortaya çıkan çevre kirliliğine karşı önlemler alınması, çevre kirliliğinin önlenmesine ilişkin uluslararası sözleşmelerin uygulanması, yenilenebilir enerji kaynaklarının yarattığı çevre sorunları önem taşıyan konular arasında yer almaktadır. Uluslararası ilişkilerde enerjinin rolünün; enerji kaynakları ve çatışma. Enerji ve milli güvenlik, enerji arz ve nakil güvenliği, yenilenebilir enerji teknolojileri, enerji ve çevre güvenliği, Türkiye'nin enerji güvenliği ve bunun milli güvenliğe etkilerinin incelenmesi ve irdelenmesinin çok yararlı olabileceği değerlendirilmiştir. Bu düşünceden hareketle, enerji bağımlılığı ve bunun dış politikaya etkileri, enerji arz eden ülkelerin dış politikaları, enerji ile ilgili uluslararası kuruluşların yapısı ve politikaları, uluslararası kuruluşların enerji stratejileri, enerji arz eden şirketlerin stratejileri ve bunların uluslararası ilişkilere etkileri, enerji ekonomisi ve politikası, Hazar Deniz'indeki enerji kaynakları, Doğu Akdeniz'deki deniz yetki alanları, Doğu

Akdeniz'deki enerji kaynaklarının keşifleri ülkenin enerji sektörüne, özellikle petrol ve doğal gaz sektörü için çok önemlidir" (Çomak, Sancaktar, ve Yıldırım, 2015).

4.1.1. Enerji Sektörünün Genel Durumu

Türkiye artan ekonomisi ile enerji talebindeki büyümeyi sürdürmektedir. İlk olarak enerji ihtiyacının büyük kısmı doğal gaz, ardından kömür ve petrol ile karşılanmaktadır. Bu kaynakların yarısından fazlası elektrik enerjisi sektörü için kullanılmaktadır.

Bugün, küresel enerji denklemini her ülke için baskın bir konudur; bir yandan, yeni enerji kaynakları ve yeni keşfedilen enerji rezervleri dünyadaki birçok bölgeyi etkilemektedir. Kapasitenin, üretime yaklaşımın ve enerji kullanımının medeniyetin ve modern yaşamın gelişimi üzerinde doğrudan bir etkisi olduğu açıktır. Son otuz yılda, 1,4 milyar insan elektrik kullanmaya başladı ve yüz milyonlarca insan ısıtma ve pişirme amacıyla modern enerji kaynaklarına erişim elde etti. Bu nedenle bu endüstri her zaman yeni ürün ve kaynak türleri ile dünyada büyüyor. Bu durum asla sona ermeyecek ve sonsuza kadar büyümeye devam edecek (Mercan, 2016, s. 14-15).

Türkiye'nin enerji sektörü, doğrudan veya dolaylı olarak tüm politik faktörlerden etkilenmektedir ancak son on yılda dinamik bir yapıya devam etmektedir. Sektördeki serbestleşme azaltılmış ve özel mağaza yatırımı artırılmıştır. Diğer yandan Türkiye, 10 yılda yerli kaynakları ve yenilenebilir enerjiyi kullanmaya başladı. Yenilenebilir enerji ile ilgili olumlu gelişmeler arasında yenilenebilir enerji santrallerinde istikrarlı gelir üretimi sağlamak amacıyla başlatılan Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destek Mekanizması (YEKDEM); küçük ölçekli üretim tesislerinin sayısındaki hızlı artış; ölçek ekonomilerinden faydalanmayı ve yerel ekipman üretimini teşvik etmeyi amaçlayan Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanı (YEKA) ihaleleri örneklerden biridir. Türkiye'de ekonomik ve nüfus artışı nedeniyle enerji ve doğal kaynaklara olan talep artmıştır. Elektrik talebi büyümesi 2002 yılından bu yana yıllık %5,5 artmıştır ve Türkiye gelecek on yıl içinde enerji kullanımını %50 oranında artıracaktır. Türkiye'nin kurulu güç kapasitesi 2018'de 88.5 GW'a, Ağustos 2019'da 90.4 GW'a ulaşmış durumdadır. (Toklu ve Gerengi, 2019, s. 1231-1232).

Öte yandan, elektrik piyasası sektörü, yerli kaynaklar kullanılarak elektrik üretiminin ve elektrik santralının yerli kömürün desteklenmesi; arz ve sistem güvenliğini sağlamayı amaçlayan tarife ve kapasite mekanizması geliştirildi. Türkiye üzerinde daha az riskli nükleer santral yatırımlarına da başlanmış ve gerçekleştirilmektedir.

4.1.2. Türkiye Enerji Kaynakları Potansiyeli

Türkiye doğal kaynaklar (Kömür, petrol ve gaz) bakımından zengin bir ülke değildir. “Kömürde yüzde 50, petrolde yüzde 92 ve doğalgazda yüzde 98 dışa bağımlıdır. Türkiye'nin birincil enerji kaynakları bakımından durumu dikkate alındığında Türkiye'nin toplam enerjisinin yüzde 87'sini fosil yakıtlardan sağladığı görülmektedir. Nükleer enerjide dünya ortalaması yüzde 6 iken Türkiye halen bu enerjiye sahip değildir” (İlbaş, 2014, s. 23).

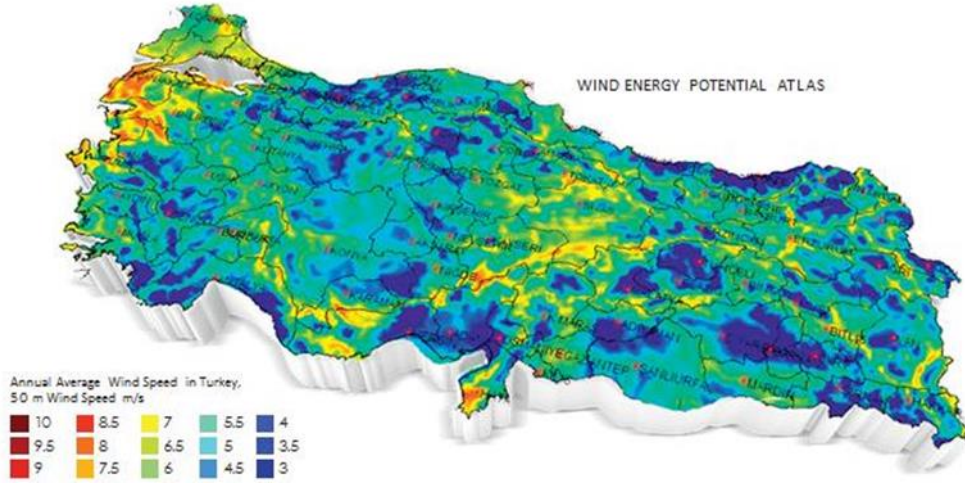
Tablo 4.1 Türkiye'nin toplam enerji kaynakları potansiyeli. (EİGM/ ETKB, 2020)

Kaynaklar	Toplam rezerv-potansiyel
Taşkömürü (milyon ton)	1 343
Linyit (milyon ton)	12 300
Asfaltit (milyon ton)	82
Bitümler (milyon ton)	1 641
Hidrolik (GWh/yıl)	140 000
Ham Petrol-Üretilbilir (milyon varil)	248,7
Doğal Gaz – Üretilbilir (milyar m ³)	6,8
Tabii Uranyum (ton)	9 129
Toryum (ton)	380 000
Jeotermal (MWt)	
Termal	31 500
Elektrik	4 500
Rüzgâr (MW)	47.849
Güneş (milyar kWh/yıl)	380

4.1.3. Yenilenebilir Enerji Görünümü

Türkiye yerli kaynakları olabildiğince kullanmak istiyor. Yenilenebilir enerji potansiyelini tam olarak kullanmak Türkiye gündeminin en üst noktasındadır ve potansiyel halen büyük ölçüde kullanılmamaktadır. 2019 Ağustos ayı itibarıyla Türkiye'nin kurulu gücü yaklaşık 7.27 GW ve 3 GW'tan fazla lisanslı rüzgâr kapasitesi yapım aşamasındadır. Öte yandan, Türkiye karada 37 GW'lık bir rüzgâr potansiyeline ve 11 GW'lık tamamen

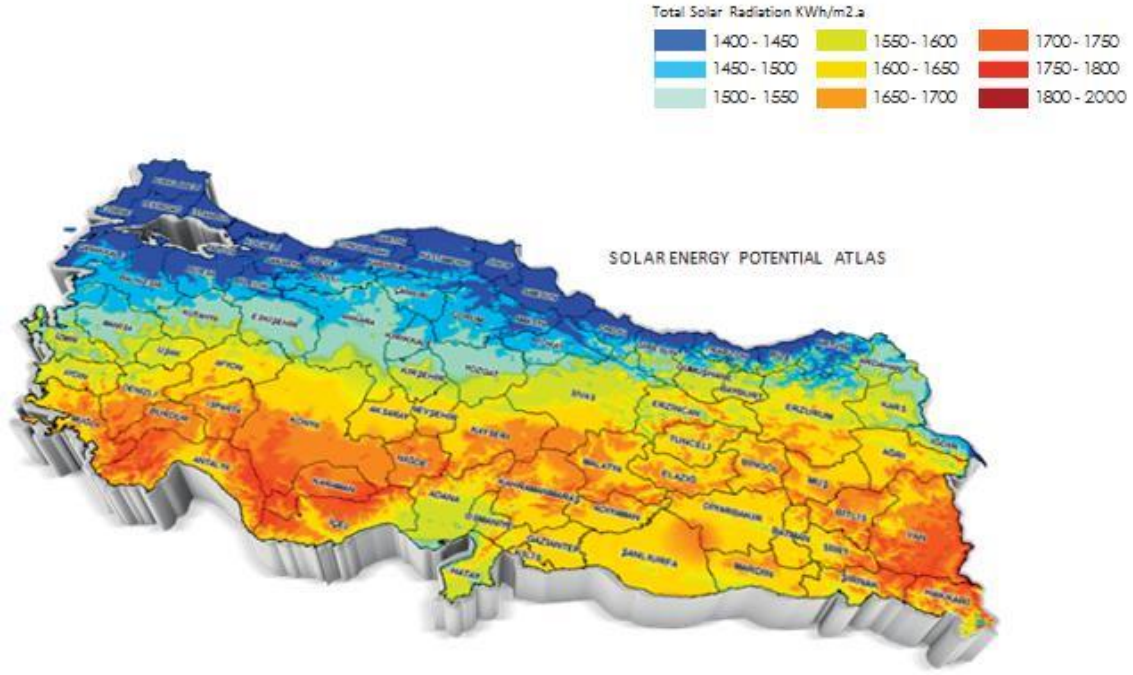
kullanılmayan bir kıyı rüzgârı potansiyeline sahiptir. Türkiye'de rüzgâr enerjisi haritasına şekil 4.1'den göre biliriz (Acaroğlu, 2013, s. 144-150).

Şekil 4.1 Türkiye'nin rüzgâr enerjisi haritası. (Enerji Atlası, 2020)

Güneş enerjisi potansiyeline gelince, Türkiye'de yıllık ortalama gün ışığı süresi 7,50 saattir ve ortalama yıllık radyasyon 1,526 kWh / m²'dir, bu da Avrupa'nın çoğundan daha yüksektir. Türkiye'deki güneş enerjisi potansiyeli, Kuzey Avrupa'nın yaklaşık iki katı büyüklüğünde olmasına rağmen, Türkiye'nin kurulu güneş enerjisi kapasitesi sadece 5.53 GW civarındadır.

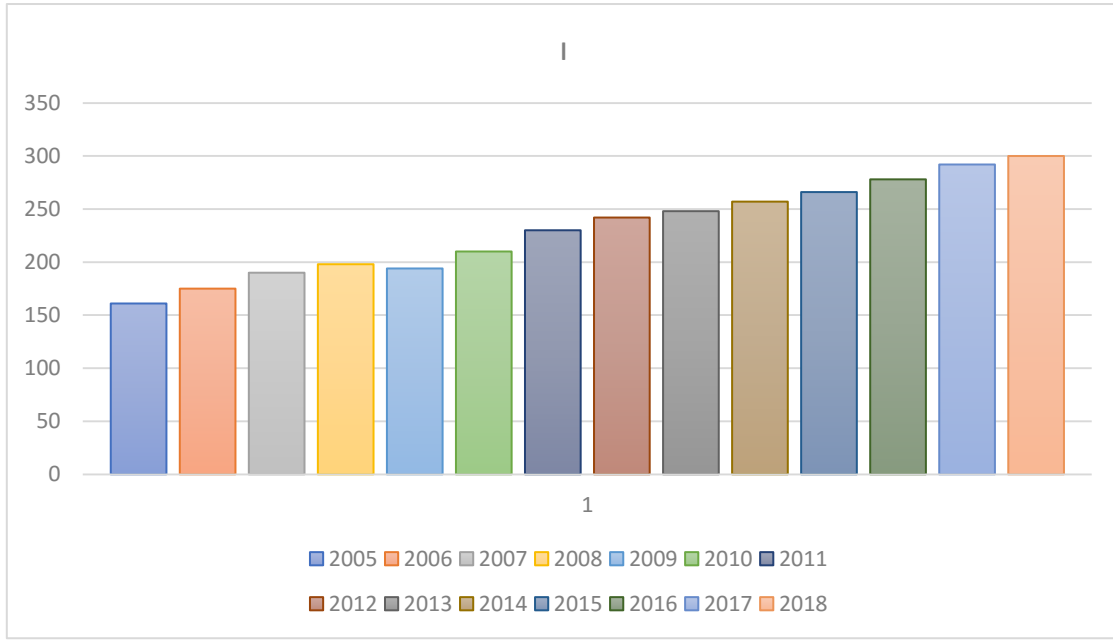
Yenilenebilir enerjiye yatırım yapma çabası, türbinler ve fotovoltaik (PV) paneller gibi yenilenebilir enerji ekipmanlarına olan talebin artmasına neden olacaktır. Türkiye, yerel üretim ekipmanlarına ekstra seçenekler vererek teşvik etmeye devam edecektir. Şekil 4.2 Türkiye'deki güneş enerjisi potansiyelini göstermektedir (Karaaslan & Gezen, 2017, s. 44-46).

Şekil 4.2 Türkiye'nin güneş enerjisi haritası. (Enerji Atlası, 2020)

4.1.4. Elektrik Enerjisi Görünümü

Elektrik, birincil enerji kaynakları tarafından üretilen ikincil bir enerji kaynağıdır. Elektrik üretmek için fosil yakıtların (kömür, petrol, doğal gaz), nükleer ve yenilenebilir enerji kaynakları (hidra, rüzgâr, güneş, jeotermal, biokütle, vb.) kullanılır. İngiliz Petrol (BP) İstatistiksel İncelemesine (2019) göre, 2018 yılında %38,2'lik bir payla kömür toplam küresel elektrik üretiminde en büyük paya sahip olmuştur. Bunu %23,3 doğal gaz ve %15,9 hidroelektrik enerji izlemiştir (BP, 2019, s. 54-56). Türkiye elektrik sektörü son yirmi yılda önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemde elektrik piyasası, enerji sektörü için düzenleyici bir otoritenin kurulmasıyla birlikte liberalleşme sürecine girmiş, reformlardan geçmiş ve özelleştirmeden sonra büyük ölçekli özel sektör katılımıyla fonksiyonel bir elektrik piyasası haline gelmiştir. Türkiye'de ekonomik ve nüfus artışına ilişkin elektrik talebi her geçen gün artmaktadır. Bugün farklı, yenilenebilir kaynaklardan da elektrik üretiyoruz. Hükümet her zaman yerli kaynaklara önem vermektedir (TürkYılmaz ve Bayrak, 2018, s. 49-51).

Şekil 4.3 Türkiye yıllara göre elektrik tüketimi (TWh). (TEİAŞ, 2020)

Şekil 4.3'te verilen verilere yıllar içerisinde Türkiye'de elektrik tüketimi artmaktadır. Son verilerde Ağustos 2019 itibariyle Türkiye, talep üzerine 90.4 GW (Giga Watt) elektrik kapasitesine ulaşmıştır. Elektrik üretiminin çoğu özel sektör tarafından yapılmaktadır. Özel sektör hissedarı 2002 yılından bu yana yapılan bazı reformlar sonrasında artmıştır. Türkiye'de özel sektör tarafından yapılan yatırımlar sonucunda, kapasite artırımlarının türü son 15 yılda artırılmıştır. Özel sektör elektrik üretiminin payı 2002'de %40'tan Ağustos 2019 itibariyle %81'e yükselmiştir. Türkiye, OECD üyelerinde elektrik tüketimi açısından açlıktan büyüyen bir ülkedir. Ancak, ortalama olarak, kişi elektrik tüketimi OECD ortalamasına göre hala çok daha az gözükmektedir (TEİAŞ, 2020).

4.1.5. Nükleer Enerji

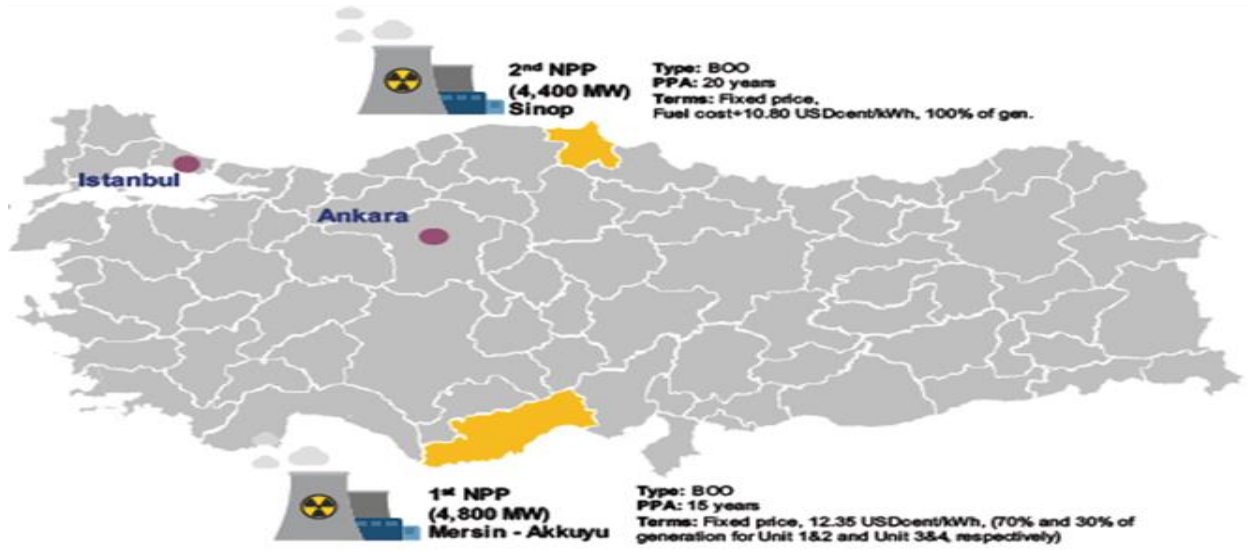
Nükleer enerji, diğer enerji kaynaklarına göre enerji ithalatını önleyen ve dışa bağımlılığı azaltan bir özelliğe sahiptir. Bu özelliğiyle elektrik üretimini karşılamakla beraber diğer yakıt çeşitleri üzerinde fiyat istikrarının oluşturulabilmesi için büyük etki etmektedir. Normalde 15-20 yıllık kömürü, petrol, doğal gaz stoklamak neredeyse mümkünsüzdür. Ancak 15-20 yıllık nükleer yakıtı alıp, stoklamak mümkündür. Gereği kadarıyla nükleer enerji, enerji ihtiyacı giderek yükselen ülkemizin, elektrik arz güvenliğinin karşılanması ve devlet çıkarlarının müdafaa edilmesi için önemlidir (Bilgin, 2015, s. 89).

“Türkiye'nin elektrik üretimi ile tüketimi arasındaki fark gittikçe artmaktadır. 2023 yılına gelindiğinde yaklaşık 150 milyar kilovat-saatlik bir açığın ortaya çıkacağı tahmin edilmektedir. Elektrik üretim ve tüketim arasındaki bu büyük açığın diğer kaynaklarla kapatılması mümkün gözükmemektedir. Elektrik arz güvenliği açısından nükleer enerji bir zorunluluktur”.

“Türkiye'nin sanayileşmesi ve ekonomik olarak kalkına bilmesi için nükleer santrallerin kurulması ihtiyaçtan öte bir zorunluluk haline gelmiştir. Son yıllarda hızla sanayileşen ve büyüyen ve dünyanın 2. ekonomisi haline gelen Çin'in 15, Güney Kore'nin 19, Hindistan'ın 14 reaktörü olduğu dikkate alındığında, ucuz ve bağımlı olmayan enerjinin sanayileşme için ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'in 4 ve Hindistan'ın 8 adet nükleer reaktörünün inşası devam etmektedir. Bu gelişmeler, sürdürülebilir büyüme hedefinde, ucuz ve yakıt fiyatlarına aşırı derecede bağımlı olmayan nükleer enerjinin önemini açıkça ortaya koymaktadır” (İlbaş, 2014, s. 25-26).

Nükleer enerji, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesine ve arz güvenliğine katkıda bulunacaktır. Türkiye, nükleer enerji santrallerinin yakıt karışımına eklenmesi konusunda somut adımlar atmaktadır. Mersin'de ilk nükleer santralin inşası için Rusya ile anlaşma sağlanmış ve 2023 yılında faaliyete geçmesi beklenmektedir.

İkinci Nükleer Santral %51 pay ile bir Japon-Fransız konsorsiyumu ve %49 pay ile EÜAŞ tarafından Sinop'ta kurulacak. Üçüncü nükleer enerji santrali için ise müzakereler devam etmektedir (Nükleer Akademi, 2020). Türkiye'nin Nükleer Santrallerin haritası Şekil 4.4'te görülebilir.

Şekil 4.4 Türkiye'nin nükleer enerji haritası. (sozcu.com.tr, 2017)

4.2. Türkiye'nin Petrol ve Doğal Gaz Açısından Dışa Bağımlılığı

“Türkiye'nin enerji üretim-tüketim miktarları ve gelecek tahminleri bakımından ise ülkemizde enerjinin her üç (elektrik, petrol, gaz) türünde de üretim-tüketim arasındaki fark giderek büyümektedir. Ülkemizin giderek enerjide dışa bağımlılığı artmaktadır. Halen yüzde 72,5 olan ithalat oranının eğer gerekli tedbirler alınmaz ise 2023 yılında yüzde 80 civarında olabileceği tahmin edilmektedir” (Savrul, 2016, s. 20-22).

Türkiye'nin enerji kaynakları açısından kısıtlı olması özellikle petrol ve doğal gaz kaynaklarının ülke talebini ödememesi, yeterli olmaması sebebinden ülke bu bakımda dışardan ithal etmek zorundadır. Birincil enerji olan petrol ve doğal gaz Türkiye'nin sanayi ve diğer önemli sektörler için çok büyük rol oynamamaktadır. Bu sektörler neredeyse %90 doğal gaz ve petrol açısından dışa bağılıdır. Bunun nedenlerini daha açık şekilde inceleyelim.

4.2.1. Türkiye'de Petrol

Petrol dünya ekonomisinde ve siyasette önemli rol oynamaktadır. Bu yüzden dünyadaki bazı savaşlar bu kaynakları ele geçirmek için başlamıştı. Küresel ham petrol rezervlerinin hacmi toplam 1,9 trilyon varil olarak tahmin edilmektedir. Bölgesel alanda Orta Doğu, küresel petrol rezervlerinde en yüksek paya sahiptir ve ondan sonra Güney Amerika ile Kuzey Amerika geliyor. Venezuela, Suudi Arabistan, Kanada, İran, Irak ve Rusya dünyanın kanıtlanmış en büyük petrol rezervlerine sahip ülkelerdir. Orta Doğu'daki petrol rezervlerinin büyük bir kısmına sahip olan ülkeler, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) üyeleri, dünya petrol rezervlerinin yaklaşık %70'ine sahiptirler (World Energy, 2020).

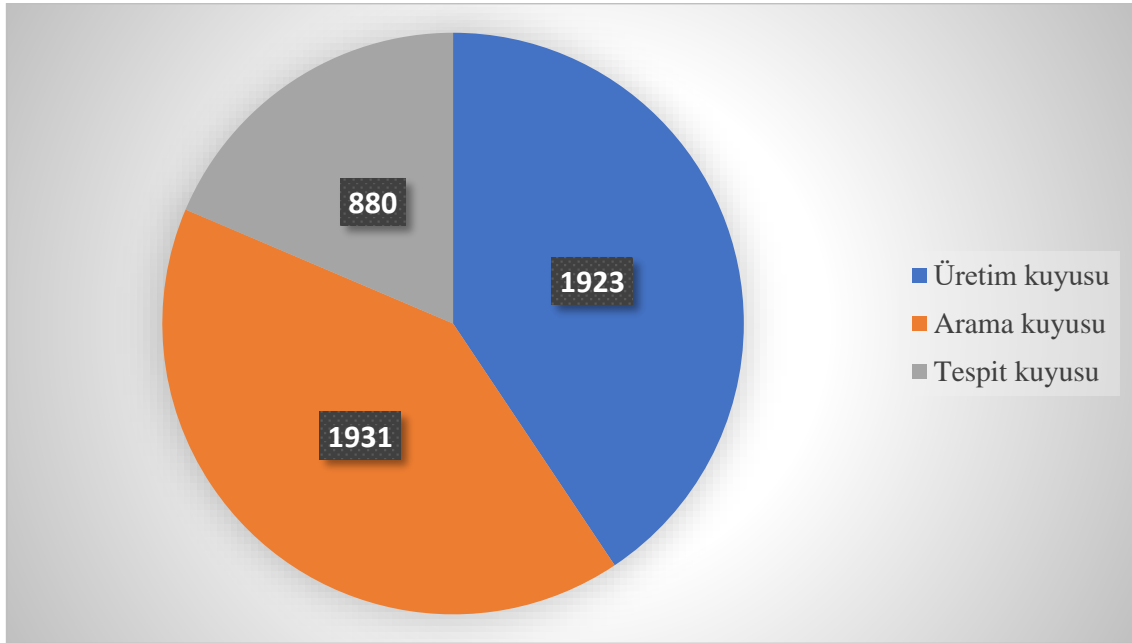
Türkiye içinde petrol çok önemlidir. Ekonomik alanların enerji ihtiyaçlarının çoğunu yüzde olarak petrole bağımlıdır. Türkiye petrol kaynakları olarak kısıtlıdır. Mevcut petrol yatakları var. Ama çıkarılan ve üretilen petrol ülke ihtiyacını karşılamamaktadır.

Tablo 4.2 Türkiye'nin toplam petrol rezervleri. (EİGM/ ETKB, 2020)

	Rezervardaki Petrol		Üretilabilir Petrol		Kümülatif Üretim		Kalan Üretilabilir Petrol	
	Varil	Milyon Ton	Varil	Milyon Ton	Varil	Milyon Ton	Varil	Milyon Ton
Toplam	7 378	1 074	1 463	208 493	1 095	155 617	368 771	52 875
	390 401	859 105	997 632	169	226 352	489	280	680

Kaynakların az olmasına rağmen devletimiz arama, çıkarma, üretme işlerini devam ettirmektedir. Bununla ilgili olarak büyük yatırımlar yapılmış, az da olsa ülke ihtiyacına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

2019 sonu verilerine göre toplam 4734 petrol ve doğal gaz kuyusu mevcuttur. Daha açıklayıcı olması için aşağıdaki şekil 4.5'e baka biliriz. Üretime açılan kuyu sayısı 1923'tür.

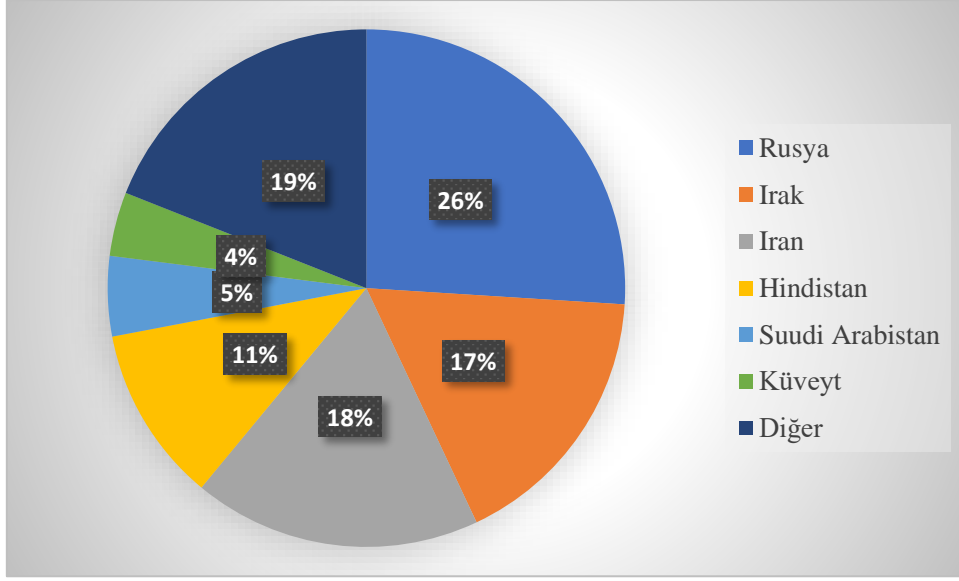
Şekil 4.5 1934-2019 Sonu İtibarıyla Türkiye'de Açılan Petrol ve Doğal Gaz Kuyu Sayıları. (EİGM/ ETKB, 2020)

Şimdi ise Türkiye'nin yıllara göre petrol ve doğal gaz üretimine bakalım. Aşağıdaki tabloda gösterilen verileri daha detaylı inceleyelim.

Tablo 4.3 Türkiye'nin yıllara göre petrol üretimi. (EİGM/ ETKB, 2020)

Yıllar	HAM PETROL ÜRETİMİ (Milyon ton)
2008	2 160 067
2009	2 401 799
2010	2 496 113
2011	2 367 251
2012	2 337 551
2013	2 398 454
2014	2 455 893
2015	2 515 662
2016	2 571 928
2017	2 551 929
2018	2 850 828

Petrol, Türkiye'nin toplam birincil enerji arzının %30'unu ve Türkiye'nin nihai enerji tüketiminin ortalama %35'ini oluşturmaktadır. Türkiye'nin ham petrol üretimi yıllık yaklaşık 2,5 milyon ton seviyesinde yer alırken, yıllık ham petrol ithalatı son 3 yılda ortalama 25 milyon tonun üzerindedir. Petrol ihtiyacının %90'ından fazlası ithalatla karşılanmaktadır. Türkiye'nin enerji ithalatı (doğal gaz ve petrol), ülkenin sınırlı doğal kaynakları nedeniyle o kadar önemlidir ki bu, dış ticaret açığındaki artışa katkıda bulunan önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Maalesef Türkiye başta Rusya, İran, Nijerya ve Irak olmak üzere yurt dışından çok miktarda petrol ve petrol ürünleri ithal ediyor.

Şekil 4.6 Türkiye'nin petrol ve petrol ürünlerinin ülke bazında yüzdesi (2018). (EPDK, 2020)

Şekil 4.6'a baktığımızda maalesef Azerbaycan'dan petrol ithalatı yeteri yüzdede değil. Türkiye Azerbaycan sadece olarak %1-lik bir rakamla petrol ithal etmektedir. Bunu daha detaylı sonraki fasılda inceleyeceğiz.

4.2.2. Türkiye'de Doğal Gaz

Türkiye'nin enerji politikası arz güvenliğine, enerji arzının çeşitlendirilmesi ve toplam birincil enerji tüketiminde yenilenebilir enerjilerin artmasına dayanmaktadır. Bu ana hedefler enerji verimliliğinin artış yaratmıştır. Enerji kaynaklarından en önemlilerinden biri de doğal gazdır. Doğal gaz Türkiye için birincil enerji kaynaklarından birincisidir. Ekonomik olarak çok önemli yere sahiptir. Hem mutlak hem de göreceli olarak önemli yakıt doğalgazdır. Birincil enerji kaynaklarından %33,4 pay ile ilk sıradadır. Doğal gaz birçok alanlar için çok önemlidir. Doğal gaz aynı zamanda stratejik alanlar için, ekonomik kalkınma ve büyüme üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkisine göre en önemli enerji kaynağıdır. Özellikle doğal gaz, elektrik enerjisi sektörü için önemli bir kaynaktır. Birincil enerji kaynaklarındaki doğal gazın payı 2015 yılında elektrik sektöründeki kullanımın azalmasıyla birlikte durgunlaşmıştır. Konut ve ticari kullanım alanlarında doğal gaz %26 oranındadır. Tüketilen doğal gazın %18'i ise demir-çelik endüstrilerde üretimde kullanılıyor (Ozturk ve Hepbasli, 2010, s. 280-282).

Daha netleştirmek gerekirse Türkiye’de toplam doğal gazın %36,89’u elektrik üretiminde, %24.30’u sanayide, %25,75 hanede, %8.20 hizmet sektöründe, %4,86 ise diğer sektörlerde kullanılmaktadır.

Peki Türkiye’nin doğal gaz rezervleri ne durumda? Kaynaklar mevcut mu? Üretim var mı? Şöyle baktığımızda aparılan araştırmalar sonucunda Türkiye’de doğal gaz rezervleri mevcuttur. Ama bu ülke için yeterli değildir. Aşağıdaki tablodan daha net göre biliriz.

Tablo 4.4 Türkiye’nin toplam üretilir ve toplam doğal gaz rezervleri (m³). (EİGM/ ETKB, 2020)

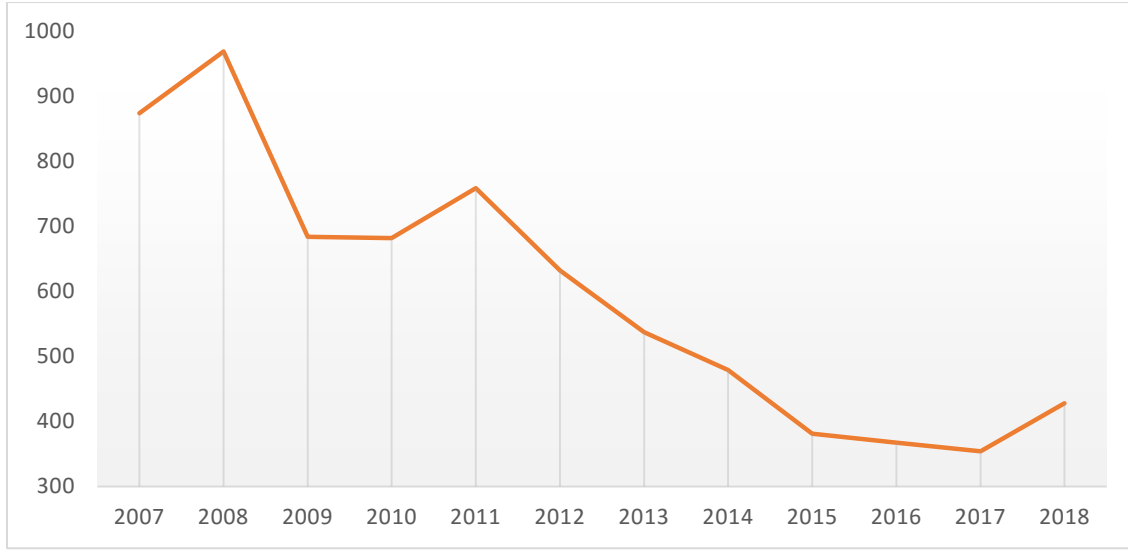
	Rezervuardaki Gaz	Üretilabilir Gaz	Kümülatif Üretim	Kalan Üretilabilir Gaz
Toplam	25 848 487 470	20 058 591 801	16 131 438 102	3 926 147 699

Evet Türkiye’de toplam doğal gaz rezervi yaklaşık 25 milyon m³-tür. Üretilir ise toplam 20 milyon m³ civarındadır. Bu yeterli miktar mı Türkiye için? Elbet ki, bu yeterli değildir. Türkiye az doğal gaz rezervleri olmasına rağmen bu alanda çeşitli yatırımlar yapmış, doğal gaz üretimine destek sağlanmıştır. Yıllar içerisinde ülke talebini ödemesi bile doğal gaz üretimi yapılmıştır. Bunu aşağıdaki tablo ve grafikte göre biliriz.

Tablo 4.5 2008-2018 yılları doğal gaz üretim miktarları (milyon Sm³). (EPDK, 2020)

Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Miktar	969	684	682	759	632	537	479	381	367	354	428

Tabloda gösterilen veriler baktığımızda geçen yıllar içerisinde doğal gaz üretiminde değişken eksen gözükmektedir. En fazla üretim 2008 yılında gerçekleşmiştir. Ondan sonraki yıllarda azalma vardır. Daha detaylı grafikte göre biliriz.

Grafik 4.1 Yıllar içerisinde Türkiye’de doğal gaz üretimi (milyon Sm³). (EPDK, 2020)

Türkiye ürettiği ülke talebini çok az bir kısmını karşılamaktadır. Bu sebepten dolayı ülke doğal gaz açısından ithalata bağlıdır. Türkiye yıllardır dışardan doğal gaz almaktadır. Ama son yıllarda ülke ekonomisinin büyümesi ile dolaylı olarak doğal gaz tüketimi artmıştır. Paralel olarak doğal gaz ithalatı da yükselmiştir. Bunu daha net anlamak aşağıdaki tabloya baka biliriz.

Tablo 4.6 2008-2018 yıllarında gerçekleşen ihracat miktarları (Milyon Sm³). (EPDK, 2020)

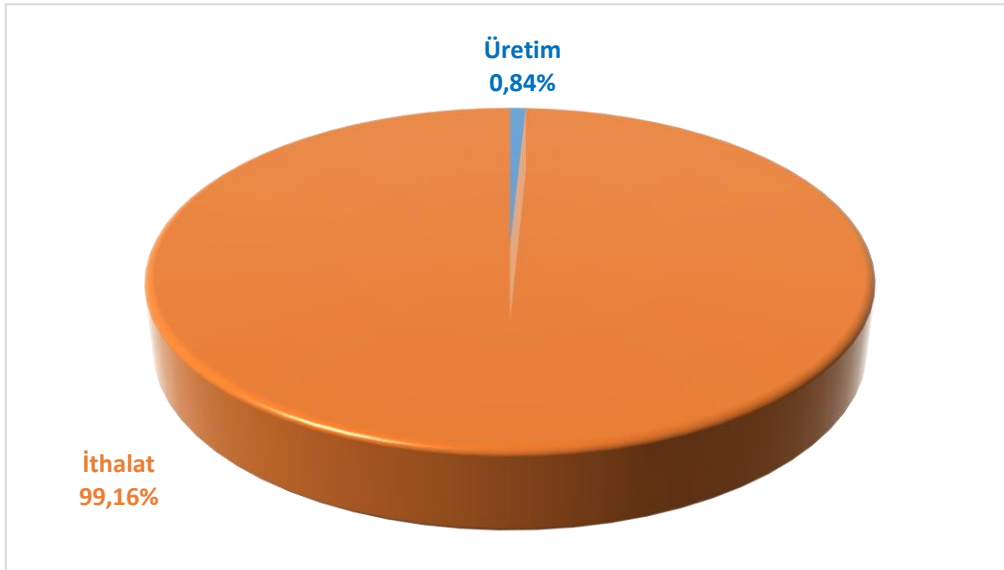
Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Miktar	435,8	708,5	648,6	714	611	682	632,6	623,94	674,68	630,67	673,28

Son 10 yılda ülke doğal gaz ithalatında 2008 yılı hariç diğer yıllarda bir-birine yakın rakamlarda doğal gaz ithal etmiştir. Son 4 yıl doğal gaz sektörü raporun baktığımızda ise ülke genel olarak tüketim olarak ithalata yakın değer göstermiştir. Gösterilen tabloda ülkede doğal gaz üretim miktarının da ne kadar az olduğu gözükmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye doğal gaz ithalatıyla beraber ihracat da yapmaktadır. Toplam değer olarak ihracat çok az miktardadır. Türkiye’nin doğal gaz ihracatı yaptığı ülke Yunanistan’dır.

Tablo 4.7 Türkiye'nin son 4 yılda doğal gaz sektöründeki durumu. (EPDK, 2020)

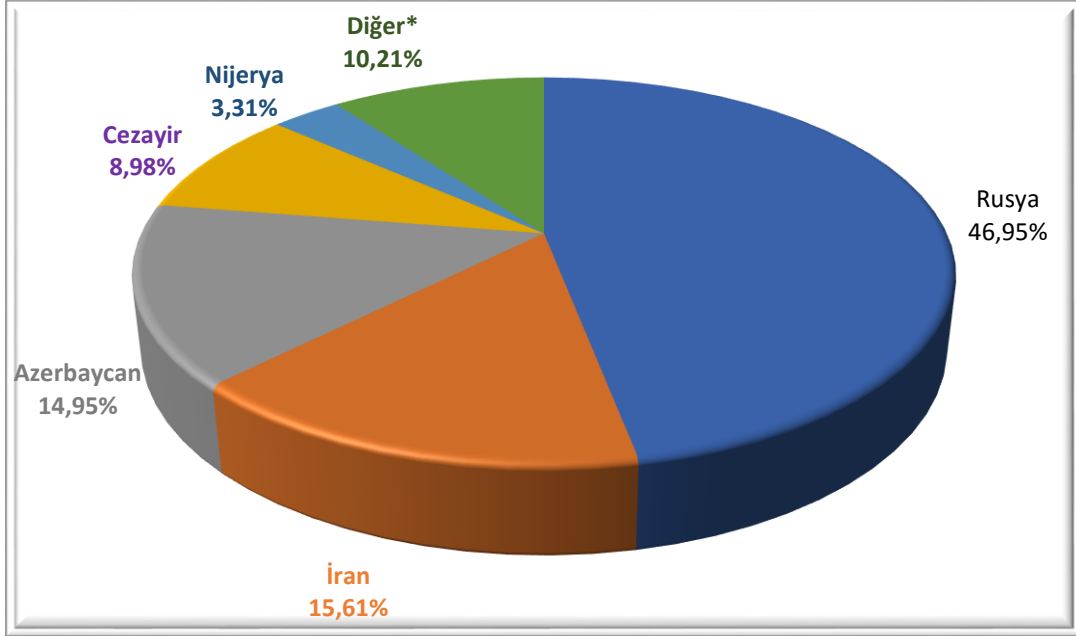
	2015	2016	2017	2018	Değişim % (2017-2018)
İthalat	48.427,07	46.352,16	55.249,95	50.360,58	-8,85
Üretim	381,36	367,27	354,14	428,14	20,8
İhracat	623,94	674,68	630,67	673,29	6,76
Tüketim	47.999,5	46.395,04	53.857,13	49.328,92	-8,41
Dönem Sonu Stok	2.126,77	1.700,25	2.948,34	3.167,24	7,44

Ülke olarak Türkiye doğal gaz üretimi olmasına rağmen bu çok az seviyededir. Karşılaştırmamız gerekirse toplam doğal gaz arzının yalnızca %0,84 üretim karşılanmaktadır. Diğer kalan %99,16 kısım ise ithalat aittir.

Şekil 4.7 Toplam doğal gaz arzının karşılandığı kaynakların payları (%). (EPDK, 2020)

Türkiye açıkladığımız gibi doğal gaz açısından dışa bağımlı bir ülkedir. Ülke ticaretinde enerji kaynakları önemli yere sahiptir, özellikle petrol ve doğal gaz. Peki Türkiye doğal gazı hangi ülkelerden almaktadır. Bunu aşağıdaki şekilden göre biliriz.

Şekil 4.8 Doğal gaz ithalatının ülke bazında payı. (EPDK, 2020)

* Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeleri temsil etmektedir

Ülke bazında Türkiye en çok doğal gazı şekilden de görüldüğü gibi %46,95 bir payla Rusya'dan ithal etmektedir. Sonra %15,61 İran, ardından %14,95 Azerbaycan, %8,98 Cezayir, %3,31 Nijerya, %10,21 diğer ülkeler takip etmektedir. Azerbaycan Türkiye'nin doğal gaz ithalatında yaklaşık %15'lik payla önemli bir yere sahiptir. Bu son yıllarda daha da artmaktadır. Bunu daha detaylı sonraki bölümde inceleyeceğiz.

4.3. Ekonomik İlişkilerde Enerjinin Değerlendirilmesi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması ile bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların yanı sıra etnik çatışmalar ve sınır anlaşmazlıkları olmak üzere büyük güçler arasında güç mücadelesinin odağı haline gelmiştir. Azerbaycan'ın Soğuk Savaş sonrası zamanda öne çıkmasında enerji rezervlerinin büyük bir payı olmuştur. Bağımsız olduktan sonra Dağlık Karabağ'ın işgali, ekonomik ve siyasi istikrarsızlık sorunları ile karşı karşıya kalan Azerbaycan, bu sorunları çözmek için enerji

rezervlerini bir araç olarak kullanmayı tercih etmiştir (Çomak, Sancaktar, ve Yıldırım, 2015, s. 347).

4.3.1. Enerji İlişkilerinin Tarihsel Süreci

İki devlet tek millet anlayışıyla bir-birlerine bağlı olan Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde enerji boyutu oldukça önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan başta petrol ve doğal gaz olmak üzere enerji rezervleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Azerbaycan'ın da ilk amacı olarak bu rezervleri kullanarak ülkeye önemli bir ekonomik katkı sağlamaktır. Bağımsız olduktan sonra ilk adımlar atıldı ve sonuç olarak 20 Eylül 1994 yılında 8 ülkenin, 13 popüler petrol şirketinin “Asrın Anlaşması” projesi imzalandı. Anlaşmanın süresi 30 yıl, üretilebilir petrol toplam rezervi 4,2 milyar varil, gaz rezervleri 70 milyar m³ ve projenin toplam yatırım maliyeti 11,5 milyar dolar idi (Oran, 2002, s. 70-75).

Azerbaycan-Türkiye arasında enerji ilişkilerinin sütunları Azerbaycan'ın bağımsızlık kazandıktan sonra başlamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında Türkiye, enerji sektöründe yer alan ilk ülkelerden biriydi. İlk başta Ayaz Mütellibov zamanında ilk görüşmeler düzenlenmiş, Ebülfez Elçibey döneminde Azerbaycan'daki petrol üretimine başlanmasında önemli hisse oranlarıyla TPAO'nun yer alması tartışılmıştır. Sonuçta Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinden sonra TPAO, Azeri-Çırak-Güneşli petrol yataklarının çıkarılması için imzalanan, yukarıda da bahsettiğimiz Asrın Anlaşması'nda %6,75'lik bir oranla yer almıştır (TPAO, 2020).

Sonraki yıllarda Türkiye'nin Azerbaycan enerji sektörüne yatırımları, isterse de Azerbaycan'ın Türkiye'nin enerji sektörüne yatırımları, enerji kaynaklarının taşınması için imzalanan anlaşmalar, Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol ve doğal gaz almaya başlaması ikili ekonomik ilişkileri arttırdı.

4.3.2. Enerji İlişkilerini Kapsayan Yatırımlar

İki ülke arasında başlayan ekonomik ilişkiler devamlı olarak gelişmekteydi. Ticari ilişkilerin yanı sıra enerji ilişkileri de ön planda her zaman tutuluyordu. Azerbaycan ve Türkiye karşılıklı adımlar atarak ve yatırımlar yaparak karşılıklı ilişkileri geliştirdiler ve bu süreç çok hızlı bir şekilde devam etmektedir. Karşılıklı yapılan yatırımları gözden geçirelim:

- Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) İzmir Aliağa'da yerleşen Türkiye'nin en büyük petrokimya tesisi PETKİM'i satın alması. PETKİM'in %51 oranındaki kamu

hissesi 30 Mayıs 2008 tarihinde 2 milyar 40 milyon dolara satılmıştır. 2011 yılı aralığın 12'sinde hisselerin tamamı SOCAR-a geçmiştir (Petkim, 2020).

- SOCAR'ın PETKİM'in tesislerinin alanı içerisinde kurulan 6,3 milyar dolar değerinde "STAR" rafineri yatırımı. 2018 yılında uluslararası bir törenle açılmıştır. Star rafinerisinin toplam arıtma kapasitesi 10 milyon ton olup, çeşitli hacimlerde dizel yakıt, jet yakıtı, hafif nafta ve diğer rafine ürünler üretebilmektedir. Tesis, Türkiye'nin jet yakıtı talebinin çoğunu karşılayabiliyor. (president.az, 2020)
- 1994 yılında Asrın Anlaşması'nda TPAO'nun %6,75'lik paya sahip olması, 2017 sonu itibarıyla Azerbaycan'da geliştirme, arama ve üretim projesi ile toplamda 3 adet anlaşmaya ortaktır. Bunlar, Üretim ve Geliştirme Projeleri olan ACG (TP %6,75), Alov Arama Projesi (TP %10), Şah Deniz (TP %19) projeleridir (TPAO, 2020).

Yukarıda kısaca enerji sektörlerine yapılan ikili yatırımlardan bahsettik. Ama bu yatırımlardan en önemlisi iki ülke arasında yapılan, petrol ve doğal gazın taşınması için, Türkiye'ye ulaştırılması için boru hatları ve demir yolu yatırımlarıdır. 2019 sonuna kadar toplam Türkiye ve Azerbaycan'ı kapsayan 3 büyük boru hattı ve 1 demir yolu projesi gerçekleştirilmiştir.

İki ülkenin enerji iş birliği açısından beraber yatırımları:

- Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı. (BTC)
- Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı. (BTE)
- Trans Anadolu Doğal Gaz boru hattı. (TANAP)
- Bakü-Tiflis-Kars demir yolu. (BTK) (president.az, 2020)

Yukarıda yazdığımız projeler gerçekleşmiş ve gerçekleşmekte olan anlaşmalardır. Bu yatırımlar iki ülkenin enerji ilişkilerinin gelişmesinde çok büyük olanak sağlamıştır ve sağlamaktadır. Projeleri daha detaylı ve her iki ülke için önemlerini inceleyelim.

4.3.3. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Rusya Federasyonu'na olan bağımlılığı sırasında Azerbaycan petrolü yalnızca Rusya toprakları üzerinden potansiyel fiyatının altında diğer ülkelere satılıyordu. 1993 yılında Elçibey Azerbaycan'da devlet başkanı olduğu zaman, Türkiye'de devlet başkanı Süleyman Demirel birlikte BTC projesine yönelik ilk adımlar ve imzalar atıldı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden hemen sonra, BTC adı verilen bir projenin Azerbaycan petrolünü Türk bölgesine taşınması ve Ceyhan terminalinden dünya pazarına ihraç etmesi planlandı. Ancak projenin Azerbaycan Millî

Meclisi tarafından onaylanması aşamasında Elçibey'in iktidardan gitmesi ve yerine devlet başkanı Haydar Aliyev getirilmesi biraz zaman aldı. Bu da BTC projesinin uygulanmasında biraz gecikmeye yol açtı. Sonra Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının inşaatı ve işletilmesi ile ilgili anlaşma paketi Türkiye, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve ABD Başkanlarının katılımıyla AGİT zirvesi çerçevesinde 18 Kasım 1999 tarihinde İstanbul'da imzalandı. Anlaşmalar, petrol boru hattının geçtiği ülkelerin haklarını, çıkarlarını ve yükümlülüklerini düzenliyor. Devlet başkanları boru hattının inşası hakkında üç belge imzaladılar. Belgeler Türkiye pazarına doğal gaz ihracatı beklentilerini öngörüyor: 1) İstanbul Deklarasyonu-Kazak ve Türkmen petrolünün projeye katılımını öngörüyor; 2) Mutabakat Zaptı-Azerbaycan doğal gaz projelerinin geliştirilmesi ve Azerbaycan doğal gazının Türkiye ve uluslararası pazarlara ihracatı için destek sağlar; 3) Trans-Hazar Gaz Boru Hattı Hakkında Hükümetler arası Deklarasyon. Belge Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkiye ve Türkmenistan cumhurbaşkanları tarafından imzalandı (Pamir, 2004, s. 1-9).

Şekil 4.9 Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı. (ETKB, 2020)

Boru hattı ilk olarak 2004 yılında işletmeye alındı ve ilk petrol tankeri 2005'in başında Ceyhan limanından ayrıldı. Başlangıçta inşaat için 2,9 milyar dolar harcanmış, toplam uzunluğu 1.760 km'dir (Azerbaycan'da 445 km, Gürcistan'da 245 km ve Türkiye'de 1.070 km). BTC boru hattı Türkiye için büyük ekonomik, stratejik ve çevresel öneme sahiptir. BTC boru hattı Kerkük-Yumurtalık boru hattından sonra Türkiye'nin gerçekleştirdiği ikinci büyük petrol boru hattıdır

(Mikail, ora, ve Nazmi, 2020, s. 163-184). Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ham petrol boru hattı projesinin uluslararası katılımı ile finanse edilmesinin %30'unun katılımcılar, geri kalan %70'inin ise uluslararası finans kuruluşları tarafından karşılanmıştır. BP (British Petroleum), BTC ham petrol boru hattı projesinin en büyük hisse payına sahiptir. Projenin katılımcılarını ve hisse paylarını aşağıdaki tabloda göre biliriz.

Tablo 4.8 BTC Projesi Katılımcıları ve Payları (%) (Süleymanov, 2015)

BP Exploration LTD.	% 30,1
SOCAR	%25
Unocal LTD.	% 8,9
Statoil	% 8,71
TPAO	%6,53
Agip	%5
Total Fina Elf	%5
Itochu Inc	%3,4
Inpex	%2,5
Conoco-Philips	%2,5
Delta-Hess LTD.	%2,36

Bu proje anlaşıldığı üzere Azerbaycan petrolünü Ceyhan limanına oradan tankerlerle Yunanistan, İtalya ve Avrupa pazarına çıkaracaktır. Peki Türkiye için bu projenin faydası nedir? Türkiye Cumhuriyeti'ndeki BTC ham petrol boru hattının doğrudan ve dolaylı etkileri göz önüne alındığında, bu konular hakkında burada konuşmaya karar verdik. Bildiğimiz gibi, Türkiye Cumhuriyeti, BTC boru hattındaki transit konumu nedeniyle, geçiş maliyetlerine ve ülkesindeki payına bağlı olarak önemli miktarda gelir elde etmektedir. Türkiye için hesaplanan değerler aşağıdaki gibidir:

- İlk beş yılda vergilerden 20 sent ve ulaşım ücretlerinden 35 sent kazanılmıştır.
- 6-16'lı yıllarda 20 sent vergi, 55 kuruş ulaşım ücreti üzerinden gelir alınması planlanmaktadır.
- 17-40'lı yıllarda vergilerden 43 sent ve nakliye ücretlerinden 37 sent kazanması planlanmıştır (Süleymanov, 2015, s. 4).

Bu tahminlere göre Türkiye Cumhuriyeti 1-16 yılda 140-200 milyon dolar ve 17-40 yılda 200-300 milyon dolar kazanacak. Dolaylı olarak, BTC boru hattının, bildiğimiz gibi, inşaat

sektöründe bir artışa ve sonuç olarak yaratılacak yeni işlerin sayısına yol açtı. Başlangıçta, yaklaşık 20.000 yeni iş yaratılmasıyla gözlemlendi. Özel sektör de ekonomik toparlanmadan burada payını aldı. BTC boru hattının Türkçe kısmının inşaatı BOTAS tarafından yapılmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan'da Türk şirketlerinin bulunması Türkiye için bir başka avantajdır (Süleymanov, 2015).

Türkiye ve Azerbaycan için bu projenin önemi çok büyük olmasıyla beraber, enerji ilişkilerinde yeni bir sayfa açmıştır. İler ki diğer projelerin yolunu açmıştır. Türkiye bu boru hattından az da olsa Azerbaycan petrolü almaktadır. BTC petrol boru hattı günde 1 milyon varil petrol taşıma kapasitesine sahiptir. 2006 yılında bugüne kadar 1,8 milyar varil Azerbaycan petrolü Ceyhan limanına taşınmıştır. Türkiye yaklaşık olarak 2020 yılına kadar bu hattan 12 milyar dolar elde etmiştir. Sonuç olarak BTC boru hattı iki ülke için enerji ilişkilerinin gelişmesinin yeni sayfası olmuştur.

4.3.4. Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı

Gelişmekte olan iki ülke ilişkilerinin devamı olarak enerji alanındaki adımlar daha da hızlandı. Bildiğimiz gibi Türkiye doğal gaz açısından dışa bağımlı bir ülkedir. Bu nedenle Azerbaycan doğal gazının Türkiye'ye ulaştırılması ön plana gelmişti. Özellikle Şahdeniz sahasının doğal gazı Türkiye'ye oradan da Avrupa'ya taşınması gerekmektedir. Bunun için ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Güney Gaz Koridoruna projesi adı altında Hazar denizinin doğal gazını Gürcistan, Türkiye oradan Avrupa'ya aktarılması için anlaşmalar yapıldı. Anlaşmaların ilk adımı olarak 12 Mart 2001 tarihinde Şahdeniz sahasının doğal gazını yılda 6,6 milyar m³ olmak üzere Azerbaycan ve Türkiye arasında alım satım anlaşması yapıldı. Bu anlaşmanın hissedarları BOTAS ve SOCAR idi. (BOTAS, 2020)

Yaklaşık toplam uzunluğu 970 km olan BTE boru hattı BTC hattına paralel olarak inşa edilmiştir. İnşasına 2004 yılında başlanılmış, yıllık kapasitesi 30 milyar m³ boru hattı 2006 yılında tamamlanmıştır. İlk Azerbaycan doğal gazı 13 Mart 2007 tarihinde Erzurum'a ulaşmıştır. Türkiye'nin dahili hatlarıyla ülkeni diğer bölgelerine dağıtılmaya başlanmıştır. Azerbaycan Rusya'dan daha ucuz fiyata Türkiye'ye doğal gaz satmaya başlamış bulunmaktaydı. Yaklaşık yıllık Türkiye'ye 8 milyar m³ doğal gaz ihraç edilmekteydi ve bu rakam yıllar geçtikçe yükselecekti. Ve bununla da Azerbaycan ve Türkiye arasında doğal gaz alım satımı başlamış olmuş enerji ilişkilerine kendi etkisini göstermiştir. Güney Gaz Koridorunun devamı olarak yeni projelerde ardı ardına işlenmeye alınmıştı ve devamı olarak TANAP projesi yürürlüğe sokulmaktaydı (Ener ve Ahmedov, 2010, s. 126).

Şekil 4.10 BTE doğal gaz boru hattı. (ETKB, 2020)

4.3.5. Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı

Azerbaycan son 10 yılda, ülke doğal gaz sektörünü hızla geliştirmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tahmini gaz rezervi yaklaşık 3 trilyon 450 milyar metreküptür. Petrol gelirlerindeki düşüşe rağmen, gaz üretimindeki artış bunun telafi edileceğini göstermektedir. Ülkenin gaz stratejisinin gelişim hızı, bir dizi büyük projenin uygulanmasına katkıda bulundu. Güney Gaz Koridoru projesinin bir parçası olan Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu ve Trans-Adriyatik Gaz Boru Hatları Azerbaycan'ın gaz stratejisinin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Bu projelerin temel amacı Şah Deniz-2 gaz ihracatını sağlamaktır. Bu nedenle Azerbaycan Devleti, bu alanın tam ölçekli gelişimi için çeşitli faaliyetler yürütmektedir. 2006-2015 döneminde Şah Deniz sahasından 67,8 milyar metreküp doğal gaz ve 17,6 milyon ton kondensat oluştuğuna dikkat edilmelidir. 2015 yılında bu alandan 9,9 milyar metreküp gaz ve 2,3 milyon ton kondensat elde edilmiştir. Faz 1'den 9 milyar metreküp gaza ek olarak 25 milyar metreküp gaz üretilmesi bekleniyor. 2006-2017 yılları arasında Şah Denizi bölgesinden 85 milyar metreküp gaz ve 21,2 milyon ton kondensat çıkarılmıştır. TANAP projesi Güney Gaz Koridorunun ayrılmaz bir parçasıdır (Mehdiyev, 2018, ss. 241-264). Bu projeye ile ilgili il

anlaşma 25 Ekim 2011 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan hükümetleri arasında doğal gazın Türkiye'ye satışı ve Türkiye'den Avrupa'ya transiti hakkında imzalanmıştır. Anlaşmanın devamı olarak 27 Haziran 2012 tarihinde projeye ilişkin Türkiye ile Azerbaycan arasında TANAP projesinin alt yapısının oluşturulmasına dair anlaşma imzalanmıştır (Erdoğan, 2017, s. 16-18).

TANAP projesi, Şah Deniz sahasının gelişiminin ikinci aşamasında üretilecek olan doğalgaz Avrupa'ya yılda 16 milyar metreküp gaz satışını sağlayacak. TANAP projesine ilave destek olarak, Türkiye Bakanlar Kurulu'nun ilgili kararına göre, 2015 başından beri TANAP projesinde inşaat ve tedarik işlerine katılan şirketler KDV'den muaftır. TANAP projesinin devamı olarak TAP projesi yürürlüğe girecektir (Aslanli ve Isayev, 2019, s. 642-648).

Şekil 4.11 TANAP ve onun devamı TAP projesi. (TANAP, 2020)

Boru hattının uzunluğu 1802 km, ilk iletim kapasitesi yılda 16 milyar metreküptür (31 milyar metreküp kapasiteye kadar). Projenin ilk aşamasının işletmeye alınma tarihi 2018 yılı olmuştur.

Güney Kafkasya Boru Hattı ve Trans-Anadolu Boru Hattı'nın (TANAP) devamı olan TAP projesi, doğalgazın Şah Deniz-2'den Yunanistan topraklarına, İtalya'nın güneyine ve Arnavutluk'a taşınmasını öngörmektedir. 2020 yılında bu boru hattıyla Azerbaycan gazının Avrupa'ya ulaştırılması planlanmaktadır. Projenin ortakları: BP (İngiltere)-%20; SOCAR (Azerbaycan)-%20; "SNAM S.p.A" (İtalya)-%20; Fluxys (Belçika)-%19; "Enagas" (İspanya)-%16; Axpo (İsviçre)-%5. Boru hattının uzunluğu 878 km'dir ve ilk iletim kapasitesi yılda 10 milyar metreküptür (20 milyar metreküp uzatma ile) (Chang, Berdiev ve Lee, 2003, s. 333-346).

TANAP hem Türkiye hem de Azerbaycan için büyük bir fırsattır. Projenin Azerbaycan için uygulanması, doğal gazını Rusya olmadan uluslararası pazarlara taşımak için bir olanaktır. Türkiye için mevcut gaz tedarikçilerine olan bağımlılığı azaltmak için bir şans olacaktır. Rusya, Türkiye'nin doğal gaz ithalatının yüzde 60'ına yakını karşılamaktaydı. TANAP'ın ilk etkisi burada başlıyor (Toprak, 2018, s. 984). TANAP aracılığıyla yılda daha 6 milyar metreküp Azerbaycan gazı Türkiye'ye ulaşacak ve artık ulaşmıştır. Böylece, Rus gazının payı 50'nin altına düşecektir. Ayrıca, bu tür büyük ölçekli projelerin uygulanması Azerbaycan ile Türkiye arasındaki enerji ilişkileri daha da güçlendirerek iki ülkeyi ve halklarını bir araya getirecektir. Proje 10 milyar dolardan bir az fazla maliyeti olmuştur. Dünya Bankası 800 milyon dolar kredi ayırmıştı ve diğer kalan maliyeti ortak şirketler karşılamıştır. TANAP projesi, ekonomik açıdan önemli bir projedir ve sadece Azerbaycan'ın ekonomik potansiyelinde bir artış değil, aynı zamanda Türkiye'nin ve Avrupa'nın gaz güvenliği ile transit ülkeler- Türkiye ve Gürcistan ekonomileri için de bir artıştır. Bu ülkeler transit ülkeler olduğu için bu operasyondan faydalanırlar (Yildirim, Erdogan ve Can, 2017, s. 404-415).

Tablo 4.9 TANAP projesinin şirketlerin ortaklık payları. (TANAP, 2020)

Şirket	Ülke	Hissesi (%)
SOCAR	Azerbaycan	58
BOTAŞ	Türkiye	30
BP	İngiltere	12

Yukarıdaki tablodan görüldüğü üzere projeyi neredeyse iki ülke üstlenmektedir. Bu ekonomik ve siyasi açıdan çok önemlidir.

12 Haziran 2018 tarihinde TANAP projesinin Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Akıncı, Ukrayna Cumhurbaşkanı Petro Proshenko, Sırbistan Cumhurbaşkanı Aleksandr Vucic ve diğer davetlilerin katılımlarıyla açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Açılış törenin ardından Azerbaycan doğal gazı yılda 6 milyar m³ Türkiye'ye, 10 milyar m³ ise Avrupa'ya taşınmaya başlamıştır. Yunanistan sınırına ilk doğal gaz Haziran 2019'da ulaşmıştır. Talebe bağlı olarak gaz taşınmasını yılda 22 milyara, devamında 31 milyar m³'e çıkarılması planlanmaktadır (BOTAŞ, 2020).

TANAP'ın gerçekleşmesiyle iki ülke arasında enerji ilişkileri yükseliş göstermiştir. Türkiye'nin doğal gaz talebini karşilayan Azerbaycan'ın payı artmıştır. Enerji ilişkilerinde doğal gazın önemini sonraki bölümde daha detaylı inceleyeceğiz (TANAP, 2020).

4.3.6. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu

Globalleşen Dünyada lkeler uluslararası boyutta hem siyasi hem ekonomik ilişkilerini geliştirme isteği ile Avrupa'dan Asya'ya uzanan Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması gündeme gelmiştir. Geçmişte bu yol, Pekin'den başlayarak Orta Asya'yı dolaşarak, İnan'a ve Kafkasya'ya ulaşan tarihin en uzun ticaret yollarından biriydi (Doğanay, 1995, s. 123). Bu yol üzerinde yerleşen, Azerbaycan ve Türkiye içinde eskiden çok önemli yere sahipti. 21. Yüz yılın başında bu tarihi yol devletler için "Yeni İpek Yolu" olarak tekrardan önem kazanmaya başlamıştır (Akbulut, 2016, s. 37-57).

Bakü-Tiflis-Kars demiryolu Tarihi İpek Yolu'nun yeniden restorasyonu ile gündeme gelmiştir. Azerbaycan, Gürcistan zerinden Türkiye'yi Asya'ya bağlayacak olan demiryolu ülkelerle siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliğin geliştirilmesini hedeflemektedir. Çok zaman geçmeden bu konuda adımlar atılmaya başlandı. Sonuç olarak 27 Temmuz 2006 tarihinde Kazakistan'ın baş kenti Astana'da Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Çin ve Kazakistan ulaştırma bakanlarının katılımlarıyla projenin gerçekleştirilmesi için 5'li ve 3'l protokol imzalanmıştır. 2007 yılında Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında imzalanan bir anlaşma ile Kars-Tiflis-Bakü arasında demiryolu bağlantısı sağlanmasına karar verilmiştir ve hattın temeli 2009 yılında atılmıştır (Özpay, 2018, s. 103-111).

Şekil 4.12 Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu. (uap.gov.tr, 2020)

Hattın toplam uzunluğu 838,6 km. olup, Türkiye kısmı 105 km., 259 km.si Gürcistan ve 503 km.si Azerbaycan topraklarından geçmektedir. Toplam maliyeti 1,4 milyar dolar olan demiryolunun 2016'da bitmesi planlanmıştı. Maalesef 2016'da proje tamamlanamadı ve 30 Ekim 2017 tarihinde açılışı gerçekleşti.

Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun başlıca amaçları:

- Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında ulaşım koridoru oluşturulması;
- Avrupa-Asya arasında en ekonomik, en kısa ve güvenli demiryolu olması sebebiyle hat üzerinde yerleşen ülkelerin ticaret payını yükseltmek;
- Orta Asya ülkeleri yapılan transit taşımacılığı geliştirmek ve Asya'yı Akdeniz'e bağlamak;
- Üç ülke arasında yük taşımacılığını arttırmak ve Azerbaycan ile enerji taşımacılığını yeni etaba taşımak;
- Petrol ve Petrol ürünlerinin taşımacılığına destek sağlamak (Utikad, 2020).

Bu projenin amaçlarından biri de Azerbaycan enerji sektörüne katkı sağlamakla beraber enerji taşımacılığına destek verecektir. Üretilen petrol ve petrol ürünleri bu hat sayesinde az da olsa Türkiye'ye ulaştırılacaktır. Açılışından 2 yıl geçmesine rağmen halen hatta yolcu ve yük taşımaları sağlanamamıştır. İki ülke arasında enerji ilişkilerine katkı sağlanması da beklenmektedir.

4.3.7. Enerji İlişkilerinde Doğalgazın Boyutu

Azerbaycan bağımsızlığın ilan ettikten sonra zor durumlardan geçmesine rağmen 1994 yılından ekonomisi hızla büyüyen bir ülke olmuştur. Bu zor dönemde ülkenin ilk amacı sahip olduğu enerji rezervlerini çıkararak satmaya başlamaktı. “Asrın Anlaşması”nın imzalanmasıyla beraber artık Azerbaycan kendi petrol ve doğal gazını çıkarmaya ve dünya pazarına sunmaya başlamıştı (Aslanlı, 2018, s. 16).

4.3.7.1. Tarihsel Süreç

Bildiğimiz gibi Türkiye doğal gaz açısından dışa bağımlı bir ülkedir. Azerbaycan kendi doğalgazını Türkiye'ye satması için mevcut bir yol yoktu. 2001 yılında iki ülke arasında yapılan anlaşmayla iler ki, zamanda yapılan yatırımlarla Azerbaycan doğalgazı Türkiye'ye ulaşması beklenmekteydi. Nihayet Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattının 2007 yılında açılmasıyla Türkiye'ye Azerbaycan doğalgazı akmaya başladı. İlk başlarda ithal edilen doğalgaz Türkiye'nin talebinin çok az bir hissesini karşılamaktaydı. Azerbaycan doğalgazını Türkiye'ye ve Avrupa'ya satmak için daha çok alternatif yollar aramaktaydı. Bunun içinde 13 Ocak 2011 tarihinde Bakü'de Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Avrupa Komisyonu Başkanı Jose Manuel Barosso “Güney Doğalgaz Koridoru” hakkında ortak deklarasyon imzaladılar. Böylece, Azerbaycan Avrupa pazarına gaz erişimi için önemli bir siyasi anlaşmaya varılmıştı. Karşılıklı çıkarlardan doğan bu belge, iş birliğinin geliştirilmesinde yeni bir aşama idi. Son olarak, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 25 Ekim 2011 tarihinde Türkiye'yi ziyareti sırasında görüşmeleri sonuçlandıran bir dizi anlaşma imzalandı. Çok imzalı gaz alım ve satım şartlarını düzenleyen belgeler, Azerbaycan doğalgazını Türkiye ve Avrupa'ya taşınması için yasal bir dayanak oluşturdu. Sonuç olarak 2012 yılında imzalanan ve 2018 Haziran ayında yürürlüğe giren TANAP projesi Azerbaycan'dan Türkiye'ye doğalgaz ihracatını arttırmakla beraber Azerbaycan gazını Avrupa'ya ulaşmasını sağlamıştı (Yesevi ve Tiftikcigil, 2015, s. 27-44).

4.3.7.2. Azerbaycan'ın Türkiye'ye Doğalgaz İhracatı

Türkiye doğalgazın büyük bir kısmını Rusya, İran, Cezayir, Nijerya ve diğer ülkelerden ithal etmek zorundadır. Genellikle ithal gazın %50'den bir az fazlasını Rusya karşılamaktaydı. Azerbaycan'dan alınmaya başlanan doğalgaz bu yüzdeyi düşürmekte nitelendirilmişti. Türkiye'nin son yıllarda doğalgaz verilerine baksak bunu daha iyi anlarız.

Tablo 4.10 Türkiye'nin son 10 yılda doğalgaz ithalatı (milyon Sm³). (EPDK, 2020)

* Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeleri temsil etmektedir.

Ülke	Rusya		İran		Azerbaycan		Cezayir		Nijerya		Diğer*		Toplam	Bir Önceki Yıla Göre Yüzde Değişim
	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)		
2008	23.159	62,01	4.113	11,01	4.580	12,26	4.148	11,11	1.017	2,72	333	0,89	37.350	4,21
2009	19.473	54,31	5.252	14,65	4.960	13,83	4.487	12,51	903	2,52	781	2,18	35.856	-4
2010	17.576	46,21	7.765	20,41	4.521	11,89	3.906	10,27	1.189	3,13	3.079	8,09	38.036	6,08
2011	25.406	57,91	8.190	18,67	3.806	8,67	4.156	9,47	1.248	2,84	1.069	2,44	43.874	15,35
2012	26.491	57,69	8.215	17,89	3.354	7,3	4.076	8,88	1.322	2,88	2.464	5,37	45.922	4,67
2013	26.212	57,9	8.730	19,28	4.245	9,38	3.917	8,65	1.274	2,81	892	1,97	45.269	-1,42
2014	26.975	54,76	8.932	18,13	6.074	12,33	4.179	8,48	1.414	2,87	1.689	3,43	49.262	8,82
2015	26.783	55,31	7.826	16,16	6.169	12,74	3.916	8,09	1.240	2,56	2.493	5,15	48.427	-1,7

Tablo 4.10 (devamı) Türkiye'nin son 10 yılda doğalgaz ithalatı (milyon Sm³). (EPDK, 2020)

* Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeleri temsil etmektedir.

2016	24.540	52,94	7.705	16,62	6.480	13,98	4.284	9,24	1.220	2,63	2.124	4,58	46.352	-4,28
2017	28.690	51,93	9.251	16,74	6.544	11,85	4.617	8,36	1.344	2,43	4.804	8,74	55.250	19,2
2018	23.642	46,95	7.863	15,61	7.527	14,95	4.521	8,98	1.668	3,31	5.140	10,21	50.361	-8,85

Tabloya baktığımızda 2008 yılında Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacının %62'ni Rusya karşılamıştır. Bu çok büyük bir bağımlılıktır. Ama sonraki yıllarda görüyoruz ki, Rusya payında gerileme mevcuttur. Bunun en büyük sebebi Azerbaycan'dan doğal gaz ithalatının artırılmasıdır. İkinci doğalgaz alınan ülke olan İran, bu yıllar içerisinde %11 ve %20'ler arasında değişkenlik göstermekle önemli yere sahiptir. Sonraki sıralarda Cezayir ve Nijerya gelmektedir. Diğer ülkelerden ise spot LNG, yani sıvılaştırılmış doğal gaz ithalatı yapılmaktadır. Bu ülkeler Katar, Suudi Arabistan, Cezayir ve Nijerya'dır.

Azerbaycan'dan yapılan ithal gazın verilerine daha yakından bakalım.

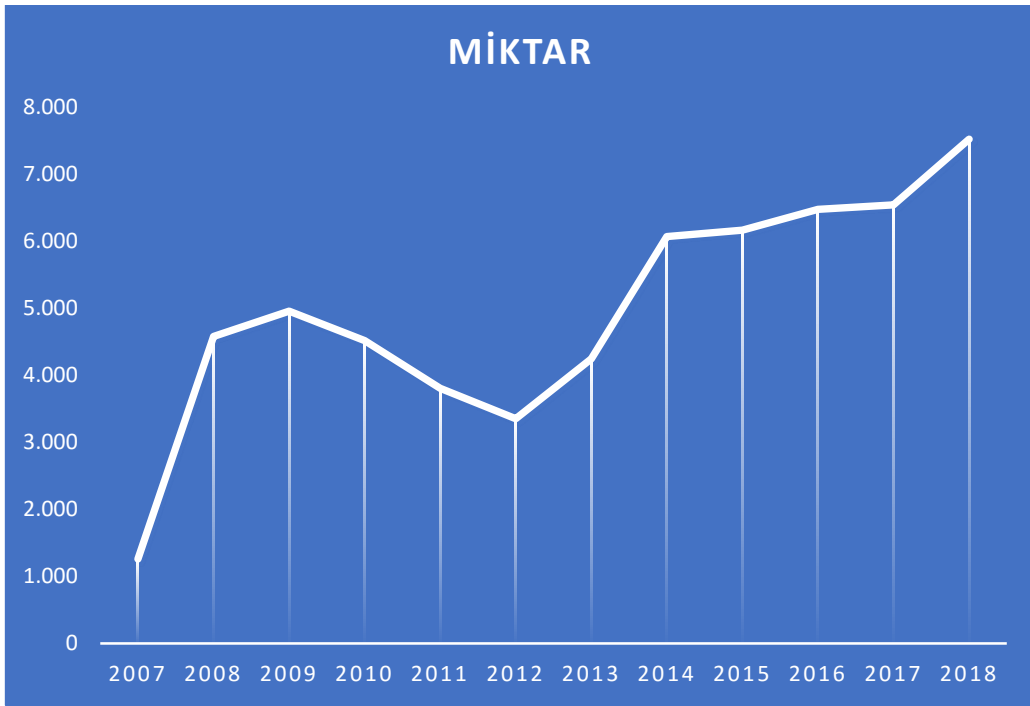
Tablo 4.11 Azerbaycan'ın Türkiye'ye yıllara göre doğalgaz ihracatı (milyon Sm³). (EPDK, 2020)

Ülke	Azerbaycan	
	Miktar	Pay (%)
2007	1.258	3,5
2008	4.580	12,26
2009	4.960	13,83
2010	4.521	11,89
2011	3.806	8,67
2012	3.354	7,3
2013	4.245	9,38
2014	6.074	12,33
2015	6.169	12,74

Tablo 4.11 (devamı) Azerbaycan'ın Türkiye'ye yıllara göre doğalgaz ihracatı (milyon Sm³). (EPDK, 2020)

2016	6.480	13,98
2017	6.544	11,85
2018	7.527	14,95

2007 yılından başlayan ihracat Türkiye'nin enerji sektörüne büyük katkı sağlamıştır. Şöyle ki ilk başlarda düşük yüzdeye sahip olsa da ilerleyen zamanda bu yüzdenin artmaya başladığını görmekteyiz. Gerek ki, gerçekleştirilen projeler olsun, yapılan yatırımlar olsun, bunlar hepsi doğalgazın Türkiye'ye daha fazla ulaştırılmasını temin etmektedir.

Grafik 4.2 2007-2018 yılları arasında doğalgaz ihracatının değişimi (milyon Sm³) (EPDK, 2020)

Gözden geçirmekte olduğumuz grafikte Azerbaycan'ın Türkiye'ye doğalgaz ihracatının doğrudan orantılı olarak arttığını görmekteyiz. 2010-2013 yılları arasında ihracatta azalma olsa da sonraki yıllarda büyük bir artış mevcuttur. 2007 yılında %3,5 oran artık 2018'de %15'e yükselmiş durumdadır. Bu oranın yükselmesinde 2018 yılında açılışı gerçekleştirilen TANAP'ın da katkısı büyüktür.

4.3.7.3. Doğalgaz İhracatının Ekonomik Önemi

Türkiye Azerbaycan'dan doğalgaz ithal etmeye başladığı zamandan ekonomik ilişkilere büyük katkı sağlamaktaydı. Azerbaycan ekonomisinin büyük bir kısmının (yaklaşık %70) enerji kaynaklarından gelen gelir oluşturduğu için, bu Azerbaycan'a ekonomik açıdan daha faydalı idi. Yapmış olduğum araştırmada da enerji ilişkilerine etki eden doğalgaz gelirlerini de araştırmak gereğini önde bulundurdum.

Bilindiği üzere doğalgaz alım fiyatları, 'ticari sır' olduğu gerekçesiyle kamuoyuna açıklanmıyor. Ama araştırma sonucunda bazı edebiyatlarda belirtilen resmi olmayan fiyatlar mevcut. 2007 fiyatlarına baktığımızda Türkiye, ithal ettiği 1 m³ doğalgaz için Rusya'ya 37,3 kuruş, İran'a 37 kuruş, LNG 29,3 kuruş, Azerbaycan'a 14,7 kuruş ödemiştir. Yukarıda gösterdiğimiz rakamlardan da anlaşıldığı gibi Türkiye, en çok parayı Rusya ve İran'a ödüyor (İlbaş, 2014).

Bizim için gerekli olan doğalgaz alım fiyatı Azerbaycan'ın resmi kurumu olan Ekonomi Bakanlığı 2012 senesinde açıklamıştır. Bundan ilave Azerbaycan Cumhurbaşkanı dış politika danışmanı Novruz Mammadov'da aynı açıklamada bulunmuştur. Şöyle ki, Türkiye Azerbaycan'dan aldığı doğalgaz fiyatları aşağıdaki gibidir (Hürriyet, 2012).

- 2007-2012 \Longrightarrow 120 \$/ 1000 m³
- 2012-2019 \Longrightarrow 330 \$/ 1000 m³

Elde ettiğimiz fiyatlar doğrultusunda doğalgaz gelirlerini hesaplaya biliriz. Bunun için bize denklem lazım. Denklem aşağıdaki gibi oluşturulacaktır.

$$Miktar \times Birim Fiyatı = Gelir$$

Oluşturduğumuz denklem sayesinde doğalgaz gelirlerini hesaplaya biliriz. 2007-2018 yılları içerisinde Azerbaycan Türkiye'ye sattığı doğalgazdan elde olunan gelir aşağıdaki tabloda hesaplanarak yerleştirilmiştir.

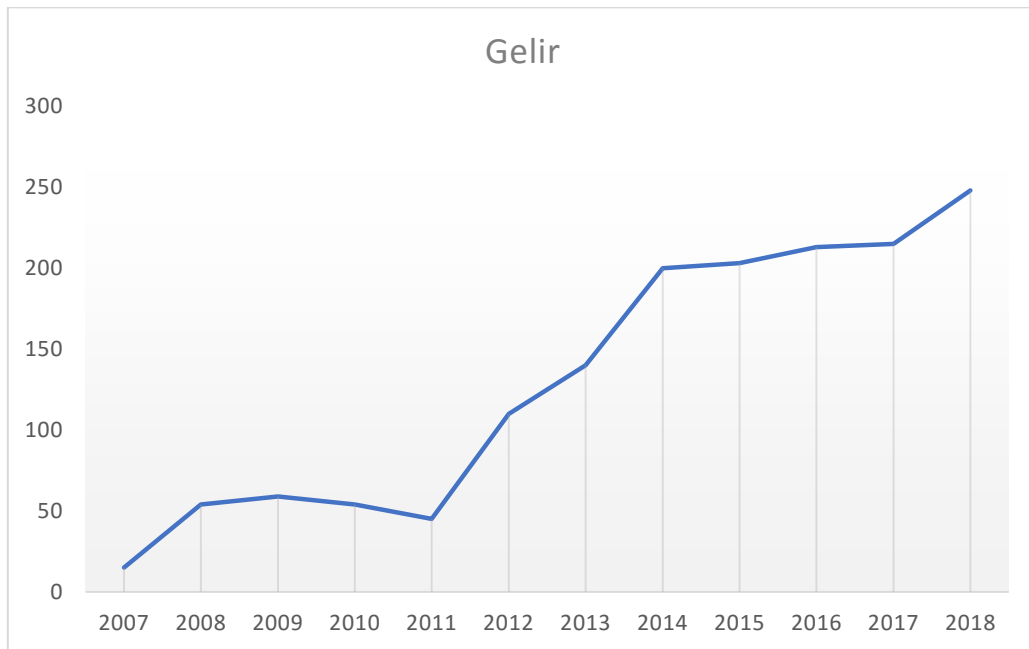
Tablo 4.12 Azerbaycan'ın Türkiye'ye sattığı doğalgazın gelirleri (dolar).

Yıllar	Fiyat (dolar)	Gelir (dolar)
2007	120	15,096,000
2008	120	54,960,000
2009	120	59,520,000

Tablo 4.12 (devamı) Azerbaycan'ın Türkiye'ye sattığı doğalgazın gelirleri (dolar).

2010	120	54,252,000
2011	120	45,672,000
2012	330	110,682,000
2013	330	140,085,000
2014	330	200,442,000
2015	330	203,577,000
2016	330	213,384,000
2017	330	215,952,000
2018	330	248,391,000

Tabloyu yorumlamak gerekirse, ilk başlarda orantılı olarak az ihraç edilen enerji az gelir sağlamıştır. Üstelik fiyatın 120 dolar olması da bir hayli etkilidir. Azerbaycan'ın belirlediği fiyat Türkiye'ye doğal gaz satan diğer ülkelerden kat-kat aşağıdır. Aslında bu Azerbaycan'ın düşünülmüş ve önceden karar verilmiş bir siyaseti idi de söyleye biliriz. Türkiye ile yakınlık bunu gerektiriyordu.

Grafik 4.3 Doğalgaz gelirlerinin yıllar içerisinde değişimi.

Gösterilen grafikte gelirlerin doğru orantılı olarak artması gözükmemektedir. Bunu en önemli sebebi ihraç edilen miktarın yıllar içerisinde artması ve 2012 yılında yapılan her bin metreküp için 190 dolar zamdır. Azerbaycan 2012 yılında zam yapsa da yine Türkiye'ye en ucuz gazı satıyor. En çok ithalat yapılan ülke Rusya ve İran bile her bin metreküp fiyatı 450 dolar olarak satış yapmaktadır.

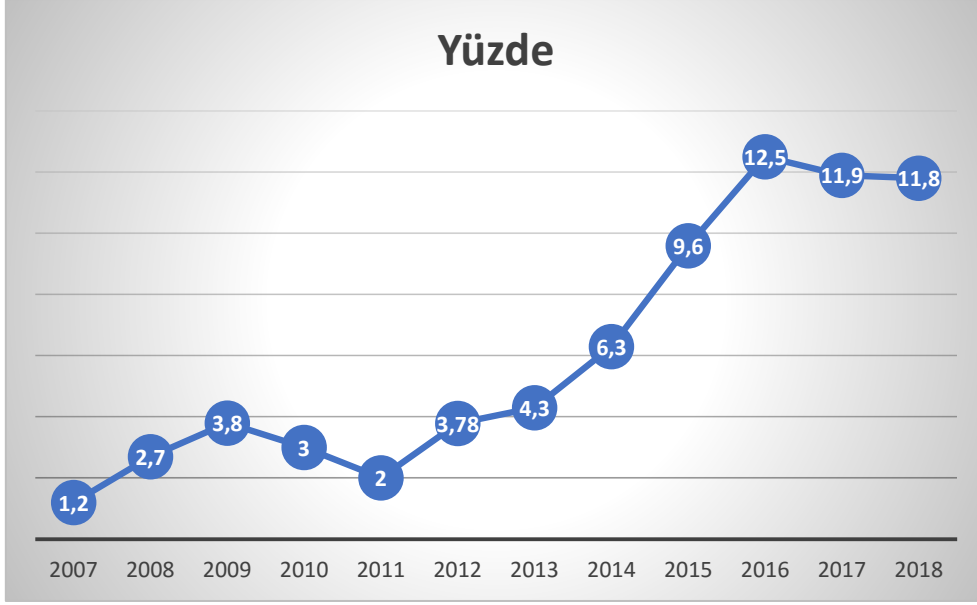
2015 yılında Rusya'yla yaşanan uçak krizi Türkiye'ye ekonomisine özellikle enerji sektörüne "etki" etmiştir. Enerji açısından Rusya'ya bağlı olan Türkiye olası bir krizle yüz-yüze. Olası bir doğalgaz kesintisi yaşana bilmesi Türkiye'yi zor duruma sokardı. Eğer öyle bir şey olsa idi Azerbaycan doğalgazı ihracatını karşılıksız olarak arttıracığını belirtmiştir. Son yıllarda gerçekleştirilen ister projeler olsun, isterse de yatırımlar Türkiye'ye Azerbaycan gazını daha fazla ulaştırılmasını sağlamaktır.

4.3.7.4. Doğalgaz Gelirlerinin Karşılıklı İlişkilerde Önemi

Yapılan hesaplamalar sonucun doğalgaz gelirleri yarım milyar dolara yaklaşmaktadır. 2023 yılına kadar arttırılan ihracatla beraber, elde olunan gelir 1 milyar doları geçmesi beklenmektedir. Peki 11 yıllık karşılıklı yapılan alım-satım ekonomik ilişkilere özellikle ticaret hacmine nasıl etki etmiştir. 2019 yılına kadar yapılan ticaret verilerini incelediğimizde doğalgazın yüzde kaç etki ettiğini hesaplamamız gerekmektedir. Doğalgazın ticaret hacminde oranını hesaplamak gerekirse aşağıdaki denklemi yaza biliriz.

$$Oran = \frac{Gelir \times 100}{Ticaret\ hacmi}$$

Bölüm 3'te yazdığımız ticaret hacmi verilerini kullanarak çıkarmış olduğumuz oranları grafike getirirsek daha anlaşılabilir hale getirebiliriz.

Grafik 4.4 Ticaret hacminde doğalgazın oranı.

Alınan sonuçta onu görmekteyiz ki, 2007 yılında ticaret hacminde %1,2 sahip olan doğalgaz 2018 yılında artık %11,8'e ulaşmıştır. Yıllara göre doğrudan yükselme devam etmektedir.

4.3.8. Enerji İlişkilerinde Petrolün Boyutu

Petrol Azerbaycan'ın vazgeçilmez, ekonomik ve siyasi açıdan devletin özünü oluşturan doğal kaynağıdır. Azerbaycan 1994 senesinden sonra kendi doğal kaynağı olan petrolü bağımsız şekilde çıkarmaya başlamış ve dünya pazarına sunmuştur. Dünya pazarında Azerbaycan petrolü en değerli ve pahalı petrollerden biridir ve Avrupa ülkeleri her zaman alıcısı olmak istemişlerdir. Azerbaycan petrolünün ismi dünya pazarında "Azer Light" markalı petrol olarak tanınıyor. Bu petrolden sanayi çok önemli yakıtlar, yağlar ve diğer ürünler elde edilmektedir.

4.3.8.1. Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatı.

Türkiye petrol ve petrol ürünleri açısından dışa bağımlı ülkelerden biridir. Türkiye'nin yukarıdaki bölümlerde bahsettiğimiz gibi en çok petrolü Irak, İran, Rusya, Suudi Arabistan, Kuveyt, Kazakistan, Nijerya ve diğer ülkelere almaktadır. Böyle olduğu zamanda Azerbaycan'la petrol alışverişi ne durumdadır? Araştırdığım ve baktığım kaynaklar gerekçesiyle Türkiye Azerbaycan'dan aldığı petrol miktarı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4.13 Türkiye'nin Azerbaycan'dan petrol ve petrol ürünleri ithalatı miktarı. (EPDK, 2020)

Yıllar	İthalat (ton)
2005	207 376
2006	137 068
2007	44 533
2008	77 000
2009	77 000
2010	-----
2011	81 000
2012	161 000
2013	121 000
2014	5 035
2015	25 660
2016	32 664
2017	170
2018	30 263

Araştırma sonucunda Azerbaycan'dan alınan petrol ve petrol ürünleri verilerine 2005 yılına kadar ulaşılmıştır. Bağımsızlıktan sonra petrol ve petrol ürünleri ithalatı olmuştur. Ham petrol ithalatı ise 2007 yılında başlamıştır. 2005, 2006, 2007 yılında Türkiye Azerbaycan'dan akaryakıt çeşidi olan motorin almıştır. Buda o seneler için toplamda ithalatta %3'lük bir orana sahiptir. 2008 yılından ham petrol ithalatı başlamış, ama ülke nispetinde çok düşüktür. 2010 yılında ise hiç bu alanda ithal yapılmamıştır. 2018 yılında Türkiye'nin toplam petrol ithalatında Azerbaycan %0,08 orana sahiptir ve diğer ülkelere bakılırsa çok aşağıdır. İncelediğimiz yıllar içerisinde Azerbaycan Türkiye'ye sattığı petrol ve petrol ürünlerinde yaklaşık 400 milyon dolar elde etmiştir. Ekonomik ilişkilerde ve toplam ticarete petrolün oranı yok denecek kadar düşüktür. Türkiye'nin Azerbaycan almasının birkaç sebebi ola bilir. Kendi varsayımıyla en önemli sebepler;

- Azer light markalı petrolün Türkiye etrafı çıkarılan ülkelerin petrolünden pahalı olması,
- Irak, İran, Rusya gibi ülkelere Türkiye'ye daha kolay ulaşım rahatlığı.

SONUÇ

Çalışma sonucunda Azerbaycan ve Türkiye arasında ekonomik ilişkiler büyük dayanaklara sahiptir. Bağımsızlıktan bu tarafa hem ekonomi hem de siyasi alanlarda iş birliği her iki ülke açısından, özellikle Azerbaycan için büyük gelişme ile genel olarak etki etmiştir. Ekonomisi enerji kaynaklarına bağımlı olan Azerbaycan enerji rezervlerini bağımsız çıkarmaya başlaması ve dünya piyasalarına sunması, bundan gelen gelirler sayesinde görülmemiş ekonomik artım meydana gelmiştir. 1992-1994 yıllarında Karabağ savaşı ülkeyi bataklığa sürüklemiş, ateşkesin imzalanmasıyla, topraklarını kaybetmesine rağmen yeniden ayağa kalkmayı başarmıştır. Bu süreçten sonra dünya pazarlarına açılmaya başlamıştır.

İncelediğimiz dönemde Azerbaycan ekonomisi büyüme göstermiş ve bu ekonomik ilişkilere olumlu etki etmiştir. Ama 2015 ve 2016 yıllarında petrol fiyatlarının düşmesi nedeniyle %35 ekonomik küçülme yaşanmıştır. Dolar ülkenin ulusal parası karşısında 2 kattan fazla değer kazanmıştır. Bundan yola çıkarsak ülkelere ihracatı azalamasa da genel ticaret hacminde dolarla azalma yaşanmıştır. Azerbaycan enerji bağımlılığını azaltmalı diğer sektörlerin geliştirilmesine önem vermelidir.

Türkiye'nin ekonomisi dünyanın en büyük 20. Ekonomisinden biri olmakla beraber Türk devletleri içerisinde de en büyük ekonomidir. Türkiye ekonomisi son yıllarda her zaman ekonomik büyüme sağlamıştır.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ekonomik açıdan değerlendirdiğimiz dönem içerisinde gelişen etkenler altındadır. Haydar Aliyev'in söyleşiyle "iki devlet, tek millet" ibaresi altında 1995 yılından bu tarafa ikili ilişkilerde büyük yükseliş vardır. Yapılan ekonomik ve ticari ilişkilerde 1996-2000 yılları arası düşüş yaşanmış, sonra ticaret, yatırım, enerji alanlarında ilişkiler daha hızlı bir şekilde gelişmiştir. Araştırmada Azerbaycan Türkiye'ye yatırım yapan en büyük ülkelerden biri olduğu netleşmiştir. Şöyle ki 2002 yılından başlayan yatırımlar yıllara içerisinde artmış, 2018 yılında Türkiye'ye en çok yatırım yapan üçüncü, yapılan sermayelerde artış gösteren dördüncü ülke olmuştur. Bu sermayeler Türkiye'nin enerji sektörünü kapsayan ve SOCAR'ın yaptığı yatırımlar büyük çoğunluk teşkil etmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan'a koyduğu sermayeler yıllar içerisinde değişmektedir. 2006-2018 seneleri arasında toplamda Azerbaycan'a en çok yatırımı yapan ülke Türkiye'dir. Türk yatırımcılar petrol dışı sektör yatırımlarda lider konumundalar.

Ekonomik ilişkilerin önemli safhası olan ticari ilişkileri araştırdığımızda 2000 yılına kadar toplam ticaret beklenenden az miktardadır. 2000'lerden sonraki yıllarda ticarete büyük artış yaşanmıştır. Toplam baktığımızda Azerbaycan toplam ithalatının yaklaşık %16'nı

Türkiye'den gerçekleştirmiştir. Rusya'dan sonra 2. sırada gelmektedir. Bu oranla yola çıkarsak Türkiye Azerbaycan'ın en çok ithalat yaptığı ülkedir. 2018'de Türkiye Azerbaycan'a yaklaşık 1,8 milyar dolar, Azerbaycan ise 408 milyon dolar değerinde Türkiye'ye ihracat yapmıştır. Bu ihracatlar Türkiye'nin toplam ihracatında %2'ni, Azerbaycan'ın ise yaklaşık %2,5'ni oluşturmaktadır. Sonuçta Azerbaycan'ın ithalat yaptığı ülkeler listesinde Türkiye 2. Türkiye'nin ithalat yaptığı ülkeler listesinde ise Azerbaycan ilk 20 ülke sırasına girememektedir.

Enerji açısından değerlendirmeye geldiğimizde ise büyük gelişmeler elde etmekteyiz. 20. yüzyılın sonlarından başlayan enerji ilişkileri iki ülke açısından önemli yere gelmiştir. Bu gelişme iki ülkenin dış ve bölgesel politikadaki yerini önemli etkiliyor. Azerbaycan'ın Türkiye ile gerçekleştirdiği boru hatları her iki ülke açısından çok önemlidir. Böylelikle BTC boru hattı sayesinde Azerbaycan petrolünü uluslararası pazarlara çıkarmış, Türkiye bu proje sayesinde 2019 yılına kadar 12 milyar dolara yakın gelir elde etmiştir. BTE doğalgaz boru hattı ise Türkiye'ye Azerbaycan gazını ulaştırmış Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamaya başlamıştır. TANAP Azerbaycan gazını Türkiye'ye yetiştirmekle beraber Avrupa'ya da ulaşım sağlamıştır. TANAP sayesinde devletin enerji talebinde diğer ülkelere bağımlılık düşmeye başlamıştır.

Araştırma sonucunda doğalgaz ekonomik ilişkilerde enerji açısından en önemli yerlerden birine sahip olduğu sonucuna varılmıştır. İnceleme gereği baktığımızda 2007 yılından başlayan ihracat 2018 yılında 7 katına çıkmıştır. Bu çok önemli bir veridir. Türkiye'nin toplam doğal gaz ithalatında Azerbaycan %15'lik bir oranla 3. sıradadır. Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatının nerdeyse %50'ni doğalgaz oluşturmaktadır. 2018 sonu itibarınla toplam gerçekleşen ticaret hacminin %12'ni doğal gaz oluşturmuştur.

Petrole geldiğimizde maalesef aynı şeyleri petrol için söylemek çok zor. Türkiye petrolün yalnızca %1'ni bizim devletten alıyor. 2006 yılına kadar bu oran yüksek imiş. Maalesef ilerleyen zamanlarda gittikçe düşüşe geçmiştir.

Son olarak değerlendirmemiz gerekirse ticaret olarak Türkiye Azerbaycan için önemli yer tutmaktadır ve yatırım bakımından her iki ülke birbirine yakın konum sergilemektedirler. Enerji ikili ekonomik ilişkilere olumlu etki etmektedir. Burada Boru hatları vasıtasıyla yapılan ilişkiler daha önemli yer almaktadır. Doğalgaz günümüzde daha önemli bir konuma gelmiş durumdadır. Dolayısıyla doğalgaz ekonomik ilişkilerde ikinci etki eden en büyük alandır. Petrol bu bağında diğerlerinden geri kalmış durumdadır ve yeteri seviyede değildir.

İki ülkenin enerji ilişkileri gelişmekte devam etmektedir ve boru hatları ve doğalgaz önemli bir konuma gelmiştir. Maalesef petrol için aynı şeyleri söylemek mümkün değil. Politik açıdan önerilerde bulunmayı gerekli görüyorum:

- Azerbaycan Türkiye'ye doğalgaz ihracatını daha da arttırmalı, ülke payı oranla %30'u geçmelidir.
- Türkiye'nin doğalgaz açısından Rusya'ya bağımlılığı oranla %30'ların gerisine inmelidir. Bu Türkiye'nin enerji güvenliği açısından ve Azerbaycan'ın Türkiye'nin enerji sektöründe önemli konuma gelmesi için çok önemlidir.
- Boru hatları üzerinde iki ülke arttırmalı ve projelerde önemli pay sahibi Azerbaycan ve Türkiye olmalıdır. Gelecekte yeni enerji projeleri gerçekleştirmelidirler.
- Türkiye Azerbaycan petrolünü önceki yıllarda ithal ettiği seviyeye getirmeli ve burada Azerbaycan'ın petrol kaynaklarından maksimum seviyede yararlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abbasov, Ç. (2005). *Azərbaycanın Dünya İqtisadiyyatına İntegrasiya Yolları*. Bakü: Cahanoğlu Yayıncılıq.
- Abdullayev, Z. (2007). *Petrol Sanayisinin ekonomisi ve idare edilmesi*. Bakü: Azərbaycan Devlet İktisad Universitesi.
- Acaroğlu, P. (2013). *Alternatif Enerji Kaynakları*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akbulut, G. (2016). *21. Yüzyıl'ın Eko-Politik Ürünü: Demir İpek Yolu*. (F. Atasoy, Dü.) Ankara: Türk Yurdu.
- Aksoy, M. (2016). *Dünya Enerji Görünümü*. İstanbul: İNSAMER İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.
- Aliyev, A. (2003). *Azərbaycanın İqtisadi Siyasəti*. Bakü: Kanun Yayıncılık.
- Aras , O. (2003). *Azərbaycanın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi*. Bakü: Kafkas Üniversitesi Yayınları.
- Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(25), 15-30.
- Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkileri. *Yönetim ve Ekonomi*, 25(1), 16.
- Aslanli, A., & Isayev, A. (2019). TANAP and TAP as Part of Azerbaijan's Energy Strategy. *37th International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Socio Economic Problems of Sustainable Development* (s. 642-648). Bakü: Book of Proceedings.
- Atakişiyev, M. (2004). *Azərbaycanın Yeni Petrol Siyasəti ve Ekonomik Yükseliş*. Bakü: Azərbaycan Yayıncılıq.
- Atakişiyev, M. (2005). *Azərbaycan Sosial İqtisadi Tərəqqi Yolunda*. Bakü: Kanun Yayıncılık.
- Aydoğlu, K., & Bozkırlı, B. (2016). *Azərbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu*. İstanbul: İlbey Matbaa.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Fonu. (2018, 12 15). *Hesabat ve Statika*. 3 17, 2020 tarihinde <https://oilfund.az/report-and-statistics/report-archive> adresinden alındı

- Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu. (2018). *Statistik Göstercilerin Verilmesi*. 5 16, 2020 tarihinde Elektron Hizmetler: https://www.azstat.org/xidmetler/st_melumat/ adresinden alındı
- Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu. (2020, 4 21). *Milli Hesaplar Sistemi ve Ödeme balansı*. Ekonomik Göstergeler: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ adresinden alındı
- Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi. (2019, 12 3). *SOCAR*. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Web sitesi: <http://www.socar.az/socar/az/activities/transportation/baku-tbilisi-erzurum-gas-pipeline> adresinden alındı
- Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Aliyev. (2020, Yanvar 1). *Neft ve Gaz Layiheleri*. president.az: <https://president.az/azerbaijan/contract> adresinden alındı
- AzSTAT. (2020, 4 3). *Azerbaycan İstatistik Kurumu*. Azerbaycan İstatistik Kurumu Web sitesi: <https://www.stat.gov.az/source/trade/> adresinden alındı
- AzSTAT. (2020, 3 30). *Azərbaycan Statistik Komitəsi*. Azərbaycan Statistik Komitəsi Web sitesi: <https://www.stat.gov.az/source/finance/> adresinden alındı
- Bağırzade, E. (2018). *Azerbaycan Ekonomisinin Sektörel Tahlili*. Bakü: Azerbaycan Devlet İktisad Üniversitesi.
- Beşikçi, Ö. (2016). Bağımsızlıktan Sonrasi Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler Ve Yönelimler. *Türk Dünyası İncelemeleri*(2), 52-230.
- Bilgin, M. (2015). Energy and Turkey's Foreign Policy: State Staregty, Regional Cooperation and Private Sector İnvovement. *Turkish Policy Quarterly*, 9(2), 89.
- BOTAŞ. (2020, 4 19). *Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi*. Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi Web sitesi: <https://www.botas.gov.tr/Sayfa/tamamlanan-projelerimiz/309> adresinden alındı
- BP. (2019, 6 19). *Biritish Petroleum*. BP Statistical Review of World Energy: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf> adresinden alındı
- Doğanay, H. (1995). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Konya: Öz Eğitim Yayınları.

- Dünya Bankası. (2020, 3 11). *The World Bank*. The World Bank Web sitesi:
<https://www.worldbank.org/tr/country/turkey/overview> adresinden alındı
- Eğilmez, M. (2020). *Türkiye Ekonomisi*. Ankara: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2020, 3 29). *Uluslararası Doğrudan Yatırımlar*. mahfieğilmez.com. adresinden alındı
- EİGM/ ETKB. (2020, 4 11). *Enerji İşleri Genel Müdürlüğü*. Enerji İşleri Genel Müdürlüğü Web Sitesi: <https://www.eigm.gov.tr/tr-TR/Denge-Tablolari/Denge-Tablolari> adresinden alındı
- Enerji Atlası. (2020, 4 15). *Enerji Atlası*. Enerji Atlası Web Sitesi:
<https://www.enerjiatlası.com/ruzgar-enerjisi-haritasi/turkiye> adresinden alındı
- Enerji Atlası. (2020, 4 16). *Enerji Atlası*. Enerji Atlası Web Sitesi:
<https://www.enerjiatlası.com/gunes/> adresinden alındı
- EPDK. (2020, 4 17). *T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu*. T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu Web sitesi: <https://www.epdk.org.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> adresinden alındı
- EPDK. (2020, 4 28). *T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu*. T.C. Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu Web sitesi: <https://www.epdk.org.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> adresinden alındı
- Erdoğan, N. (2017). TANAP Projesinin Türkiye ve Azerbaycan Enerji Politikalarındaki Yeri ve Önemi. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 16-18.
- Ertuna, p. (2016). 1923'ten Bugüne Türkiye Ekonomisi ve 2023'e Doğru Hedefler. *Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10-17.
- ETKB. (2020, 4 19). *T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı*. T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Web sitesi: <https://enerji.gov.tr/tr-TR/Sayfalar/Petrol-Boru-Hatlari> adresinden alındı
- Eyvazov, R. (2019, 5 1). Azerbaycan-Türkiye Dış Ticaret İlişkileri ve Güney Gaz Koridorunun Etkisi. Bursa, Bursa, Türkiye.

- Fortune Türkiye. (2019, 12 25). *Fortune Türkiye*. Fortune Türkiye Websitesi:
<http://www.fortuneturkey.com/turkiyeye-en-cok-yatirim-yapan-ulkeler-aciklandi-50605> adresinden alındı
- Hacızade, E. (2012, 2). Petrol-Doğalgaz Sektörünün Gelişimin Ekonomik Artıma Etkisi. *Azerbaycan Vergi Dergisi*, 49-86.
- Hacızade, E., & Paşayev, T. (2000). *Petrol-Doğalgaz Sanayisinde Yeni Pazar Mekanizmalarının Formlaştırılması Yolları*. (i. E. i.e.d. prof. A.A.Ağayeva, Dü.) Bakü: Bakü Elm.
- Hürriyet. (2012, 2 20). *Hürriyet Haber Portalı*. Hürriyet Haber Portalı Web sitesi:
<https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ticari-sir-denilen-dogalgaz-fiyatini-azeriler-acikladi-19956038> adresinden alındı
- İlbaş, M. (2014). *Enerji-Politik Dünya ve Türkiye*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- İsmayılov, F. (2006). Azerbaycan'da Ekonominin Heryönlü Geliştirilmesinin Bazı Problemleri. Gence: Gence Polıgrafiya Yayınları.
- İTO. (2002). Azerbaycan Ülke Etüdü. (M. Duran, Dü.) 6.
- Karaaslan, Y., & Gezen, M. (2017). *Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği*. Ankara: Ekin Basım Yayın.
- Kuliyev, A. (2010). *Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci* (Cilt 2). Bakü: Bakü Kafkaz Üniversitesi Yayınları.
- Qasımov, M. (1998). *Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri*. Bakü: Mütercim.
- Marangi, A. (2000). *Azerbaycan Türkiyə Əməkdaşlığının Perspektivləri*. Bakü: Azərbaycan XIƏM.
- Mehdiyev, E. (2018). Enerji Resurslarının Nəqlində Azərbaycan-Türkiyə Əməkdaşlığı: "Nabukko"dan "Cənub Qaz Dəhlizi"nə. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34(1), 241-264.
- Mercan, H. M. (2016). *Türkiye Enerji Piyasasının Görünümü; Başarılar, Genel bakış, Fırsatlar*. İstanbul: 23rd World Energy Congress.
- Nuri, O. A. (2001). *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi* (1 b., Cilt 1). Bakü: Derin Yayınları.

- Nükleer Akademi. (2020, 4 30). *Nükleer Akademi*. Nükleer Akademi Web sitesi:
<http://nukleerakademi.org/nukleer-enerji/ulkemizde-nukleer-enerji/> adresinden alındı
- Oğan, S. (2005). *Bağımsızlığının 10. Yılında Azerbaycan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Okumuş, S. (2010). *Global Kriz ve Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Siyasal Kitabevi.
- Oran, B. (2002). *Türk Dış Politikası* (Cilt 2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özpay, G. A. (2018). Bakü-Tifli-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi*(37), 103-111.
- Özsoylu, F. A. (2019). *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişim*. İstanbul: Karahan Kitabevi Yayınları.
- Pamir, N. (2004). Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattında son durum. *Aylık Uluslararası İlişkiler, Ekonomi, Politika Dergisi*(3), 1-9.
- Petkim. (2020, 4 18). *Petkim Petrokimya Holding A.Ş.* Petkim Petrokimya Holding A.Ş. Web sitesi: <https://www.petkim.com.tr/Sayfa/1/8/KURUMSAL-KURUM-PROFILI.aspx> adresinden alındı
- president.az. (2020, 4 18). *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev*. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Web sitesi:
<https://president.az/azerbaijan/contract> adresinden alındı
- Savrul, B. K. (2016). *Enerji Ekonomisi: Türkiye'nin Enerji Sektörü ve Alternatif Enerji Kaynakları*. İstanbul: Dora yayınları.
- SBB. (2020, 3 14). *Strateji ve Bütçe Bakanlığı*. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Bakanlığı: <http://www.sbb.gov.tr/buyume/> adresinden alındı
- sozcu.com.tr. (2017, 7 11). *Sözcü Haber Portalı*. Sözcü Haber Portalı Web sitesi:
<https://www.sozcu.com.tr/2017/ekonomi/turkiyenin-nukleer-santral-haritasi-1928257/> adresinden alındı
- State Oil Company of Azerbaijan. (2020, 3 11). *Ekonomik ve İstatistik Veriler*.
<http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production> adresinden alındı

Süleymanov, E. (2015). BAKI-TBİLİSİ-CEYHAN BORU XƏTTİNİN AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ BAXIMINDAN ƏHƏMIYYƏTİ. *Bakü Engineering University*, 3.

T.C Ticaret Bakanlığı. (2020, 4 5). *Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı*. Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Web sitesi: <https://ticaret.gov.tr/ihracat/sectorler> adresinden alındı

TANAP. (2020, 4 20). *Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı* . Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Web sitesi: <https://www.tanap.com/tanap-projesi/tanap-nedir/> adresinden alındı

TEİAŞ. (2020, 4 17). *Türkiye Elektrik İletim A.Ş.* Türkiye Elektrik İletim A.Ş. Web Sitesi: <https://www.teias.gov.tr/tr-TR/sector-raporlari> adresinden alındı

The State Oil Company of The Azerbaijan Republic. (2019, 11 12). *The State Oil Company of The Azerbaijan Republic*. Devlet Petrol Şirketi Web Sitesi: <http://www.socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/socar-reports> adresinden alındı

Toprak, G. N. (2018). Avrasya Doğal Gaz Boru Hattı Projeleri Özelinde Kafkasya Üzerine Bir Değerlendirme. *Session 5D: Enerji ve Tabii Kaynaklar*, 984.

TPAO. (2020, 4 18). *Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı*. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Web sitesi: <http://www.tpaogov.tr/azerbaycan> adresinden alındı

TUİK. (2020, 4 3). *Türkiye İstatistik Kurumu*. Türkiye İstatistik Web sitesi: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> adresinden alındı

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2020, 3 5). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Merkez Bankası Web sitesi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler> adresinden alındı

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. (2020, 3 12). *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Merkez Bankası Web sitesi: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Secilmis+Grafikler/> adresinden alındı

- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2020, 3 13). *Ticaret Bakanlığı*. Ticaret Bakanlığı Web sitesi: <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/serbest-ticaret-anlasmalari> adresinden alındı
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020, 3 5). *Türkiye İstatistik Kurumu*. İstatistik Kurumu Web sitesi: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist> adresinden alındı
- uap.gov.tr. (2020, 5 15). *T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı*. T.C Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı Web sitesi: <https://www.uab.gov.tr/demiryolu> adresinden alındı
- Utikad. (2020, 4 20). *Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği*. Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği Web sitesi: <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri/10325/bir-bakista:-baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi> adresinden alındı
- World Energy. (2020, 4 22). *World Energy: Promoter of World Energy Cooperation*. World Energy Web sitesi: <https://www.world-energy.org/channel/11.html> adresinden alındı
- World Trade Organization. (2020, 3 14). *Dünya Ticaret Örgütü*. World Trade Organization Web sitesi: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr19_e.htm adresinden alındı
- Yazıcıoğlu, Y. (2014). Türkiye Ekonomisi. Y. Yazıcıoğlu içinde, *Türkiye Ekonomisi* (s. 35-37). İstanbul: Detay Yayıncılık.
- Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ИСМАИЛОВА, Л. (2017). Азербайджано-Турецкое Экономическое Сотрудничество И Основные Направления Его Совершенствования. *Наука, Техника и Образование*(9), 57-61.
- МУСАЕВ, Д. (2013). Азербайджано-Турецкое Торгово-Экономическое Сотрудничество : Современное Состояние и Перспективы Развития. *Экономика и Управление*(1), 40-45.